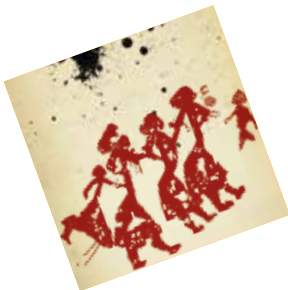

caroig • 9

ietec

*instituto de estudios
territoriales el caroig*

juny 2018

Rabosa, Jose Mena.

Editorial

Tornar (a la) vida

Tornar a la vida però sense tornar al camp puix mai l'hem deixat... i ací hem estat, dempeus i alerta fent-i-pensant que no érem a cap paradís –mai som a l'edèn, a qualsevol d'aquest paratges bucòlics en els quals algunes institucions i persones ens volen empresonar, tot seguint els seus padrons educatius-culturals-. Ací i ara a la terra en la qual ens ha tocat viure i, alhora, sentir viure a les altres persones, animals i plantes... emparant-los, curant-los generosament i bondadosa... mentre, on éreu vosaltres? On sou ara? Nosaltres ací, resistint... una resistència que ha estat i és creativa i esperançada, malgrat la foscor dels vells temps i les falses brillantor que ara ens ofereixen, malgrat les sequeres... escampant llavors que lentíssimament han donat fruites diverses [primeres eleccions democràtiques a la càmera agrària, formació específica en agricultura ecològica, jornades de cooperativisme, proposta de transformació de la Cooperativa del Campo, etc.] que al llarg del temps han donat altres fruites que hui perduren...

Tornar vida... això és el que hem tractat i tractem de fer

possible i, a més, habitant les terres, les institucions... parlant veritablement amb la gent i reaprenent amb ella les coses oblidades, i aprenent juntes les novelles, puix el present-futur dels nostres pobles ha de ser continuar sent pobles amb un benestar-benviure social major-i-millor que l'actual. Un present-futur que ha de tenir com vector la practicabilitat de la vida, digna i decent, no sols mitjançant qualsevol activitat econòmica ètica i de sentit comú que garantezca la sobirania cultural, social, energètica... del territori del Caroig –sense cap idealització però també sense cap ús productivista i/o d'extracció, sense mercantilitzar el territori...-, a l'inrevés, tractant que el Caroig puga esdevenir un territori intel·ligent i comú, amb pobles intel·ligents... que articule iniciatives econòmiques intel·ligents, mixtes i biodiversificades, que potencien i/o consoliden una estratègia integral, ecològica... de creixement i/o manteniment de la vida.

Assumir aquests reptes, travessats per la *practicabilitat de la vida*, exigeix una estratègia de defensa-perfeccionament del territori: boscos, animals i plantes, etc. i, alhora, un im-

Edició

Institut d'Estudis Territorials El Caroig

Editor

pep aparicio guadas

Consell de direcció

Vicente Manuel Sanz Gómez, Vicent
Aparicio Guadas, Juan José Castellano
Castillo, Jaume Piqueras Juan i pep
aparicio guadas

Consell de redacció i assessorament:

Miguel Albalat Pareja, Gonzalo
Almela Tortosa, Marina Aparicio
Barberán, Mariola Aparicio Cortés,
Manolo Aparicio Navarro, Mercedes
Barberán Juan, Teresa Barberán
Juan, Miguel Jesús Castillo Gómez,
Alfredo Barberán Cerdán, Teresa
Ciges Barberán, Ángeles Cortes, Joan
Gramuntell Picher, Joseph Gulsoy,
Toni Guzmán Madrigal, José Antonio
Piqueras Arenas, Jaume Piqueras
Juan, Victoria Sanchis Guzmán, Javi
Reig, Francisca Borox López,
Maite Mollá Villaplana, Manoli Mollá
Villaplana, Trini Martínez i Rubio,
Teresa Gandia Sotos, Javier Martínez
Bausá, Vicent Guijarro Merlos i
Encarna Such Cardona

Col·laboradors d'aquest número:

Artur Aparici, Vicent A. Querol, Xavier
Ginés, Fermín Poquet Sanchiz, Javier
Antolín Cariñena, David Bernardo
López Lluch, Javier Martínez Bausá,
Claudia Rubio Navarro, Trini Martínez
Rubio, Daniel Gabaldón, Sandra Obiol,
Javier Reig Fabra, Roger Pons i Vidal i
Jose Mena

Correcció i traducció:

IETEC el Caroig

Disseny i maquetació: gap

Il·lustracions:

Jose Mena

ISSN: 2386-2963

Dipòsit legal: V-1641-2014

Redacció, secretaria i administració:

Plaça de la Comunitat Valenciana s/n
46 810 Ènguera

ietecelcaroig@gmail.com

www.ietecelcaroig.tk

PVP 5 euros

puls emancipador, al desenvolupament rural –tal i com hem plantejat ací successives vegades- que possibilita la continuïtat dels projectes-processos econòmics actuals, pose en marxa, recuperant-innovant antigues activitats econòmiques artesanals i les revitalitza amb produccions amb valor afegit, amb denominacions d'origen... i prosseguís cap a una transició a un sistema socioecològic integrat –que cap relació ni contacte té amb el concepte i pràctica religiosa-pastoral de l'arcàdia feliç- que retroalimentaria les polítiques públiques i socials, amb dotacions pressupostàries específiques i singulars, que promocionarien les gentes i el territori del Caroig, i ens sentiríem vius que és primordial per ser capaços de millorar la vida.

Finalment, un senzill homenatge a les dones i homes que, dia a dia, des de l'associació ADENE –que just ara fa 25 anys- practiquen el suport mutu, les lluites compartides... per defensar un territori, una naturalesa, un món... millor i divers ●

.....

Volver a la vida pero sin volver al campo pues nunca la hemos dejado... y ahí hemos estado, de pie y alerta haciendo-y-pensando que no estábamos en ningún paraíso –nunca estamos en el edén, en cualquiera de estos parajes bucólicos en los que algunas instituciones y personas nos quieren encarcelar, siguiendo sus patrones educativos-culturales-. Aquí y ahora en la tierra en la que nos ha tocado vivir y, al mismo tiempo, sentir vivir a las otras personas, animales y plantas... amparándolos, cuidándolos generosamente y bondadosamente... mientras, ¿dónde estabais vosotros? ¿Donde estáis ahora? Nosotros aquí, resistiendo... una resistencia que ha sido y es creativa y esperanzada, a pesar de la oscuridad de los viejos tiempos y los falsos brillos que ahora nos ofrecen, a pesar de las sequías... esparciendo semillas que lentísimamente han dado frutas varias [primeras elecciones democráticas a la cámara agraria, formación específica en agricultura ecológica, jornadas de cooperativismo, propuesta de transformación de la Cooperativa del Campo, etc.] que a lo largo del tiempo han dado otras frutas que hoy perduran...

Devolver vida... eso es lo que hemos tratado y tratamos de hacer posible y, además, habitando las tierras, las instituciones... hablando verdaderamente con la gente y reaprendiendo con ella las cosas olvidadas, y aprendiendo juntas las novedosas, pues el presente-futuro de nuestros pueblos debe ser seguir siendo pueblos con un bienestar-bienvivir social mayor-y-mejor que el actual. Un presente-futuro que debe tener como vector la practicabilidad de la vida, digna y decente, no sólo mediante cualquier actividad económica ética y de sentido común que garantice la soberanía cultural, social, energética... del territorio del Caroig –sin ninguna idealización pero también sin ningún uso productivista y/o de extracción, sin mercantilizar el territorio...-; al revés, tratando que el Caroig pueda convertirse en un territorio inteligente y común, con pueblos inteligentes... que articule iniciativas económicas inteligentes, mixtas y biodiversificadas, que potencien y/o consoliden una estrategia integral, ecológica... de crecimiento y/o mantenimiento de la vida.

Asumir estos retos, atravesados por la *practicabilidad de la vida*, exige una estrategia de defensa-perfeccionamiento del territorio: bosques, animales y plantas, etc. y, a la vez, un impulso, emancipador, al desarrollo rural, –como se ha planteado aquí sucesivas veces- que posibilite la continuidad de los proyectos-procesos económicos actuales, ponga en marcha, recuperando-innovando antiguas actividades económicas artesanales y las revitalice con producciones con valor añadido, con denominaciones de origen... y prosiguiera hacia una *transición a un sistema socioecológico integrado* –que ninguna relación ni contacto tiene con el concepto y práctica religiosa-pastoral de la arcadia feliz- que retroalimentaría las políticas públicas y sociales, con dotaciones presupuestarias específicas y singulares, que promocionarían las gentes y el territorio del Caroig, y nos sentiríamos vivos que es primordial para ser capaces de mejorar la vida.

Finalmente, un sencillo homenaje a las mujeres y hombres que, día a día, desde la asociación ADENE -que justo ahora hace 25 años- practican el apoyo mutuo, las luchas compartidas... para defender un territorio, una naturaleza, un mundo... mejor y diverso ●

Sumari

DESPOBLAMENT AL CAROIG. PROPOSTES D'ACTUACIÓ PER A UN MÓN RURAL VIU I REPOBLAT	3
EL MACIZO DEL CAROIG	7
LES ZONES RURALS JUGUEN UN PAPER CLAU DAVANT ELS REPTES DEL SEGLE XXI	10
CONVERSANDO CON DAVID BERNARDO LÓPEZ LLUCH	11
PROXIMITAT TERRITORIAL, LLUNYANIA A LA LLENGUA.....	14
LA JORNADA CONTINUA I ELS TEMPS ESCOLARS	15
REDESCUBRIENDO EL ABRIGO DEL GARROFERO.	17
DE BENALI A VENTA BOQUILLA POR EL GR-7.....	19
HISTÒRIA MÍTICA	21
RESSENYA ARTISTA PLÀSTIC	22

1. El despoblament és notícia

La despoblació rural està destacant com a problemàtica central de la ruralitat, quan en realitat és el símptoma més evident d'un conjunt ample de problemàtiques sobre les quals caldria actuar. Tanmateix, la ressonància mediàtica del problema està propiciant la generació de documents i fins i tot la generació de polítiques públiques que, de moment, no es pot dir que hagen estat efectives.

Una reduïda part de la comunitat científica ha encarat el problema i ara, sobtadament, l'acadèmia i l'administració política han reparat en aquells investigadors (Camarero, 2009; Oliva, 2006; Toledo, 1995) que, amb gran rigor acadèmic, s'hi han estat ocupant fins ara, sense que el seu treball tinguera massa repercussió social o política.

Ara, fins i tot, comencen a crear-se càtedres com la de la Universitat de Saragossa, anomenada "Càtedra de la Despoblación". Açò és una mostra de la preocupació que en Aragó, on el tema és sagnant sobretot a Terol, suscita entre la població i també en les autoritats.²

2. Un desenvolupament nexogen

Tot i que puga semblar una obvietat, es fa necessari destacar que el relleu cap a un futur dinàmic i esperançador del Massís del Caroig no depèn només del que faça la seua pròpia població. En l'esdevenir dels pobles rurals és bàsica l'actuació de l'Administració a través de les polítiques públiques que pose en marxa. En el debat sobre el desenvolupament local dels territoris rurals cal allunyar-se dels discursos neoliberals -dels quals se'n deriva també el *coaching*- que vinculen el destí dels individus i, per extensió, dels territoris, a les pròpies capacitats, descontextualitzant -històrica, geogràfica i socialment- l'anàlisi de la realitat. Al capdavant, la hiper-urbanització i la marginació rural són dues cares de la mateixa moneda.

D'altra banda ja fa temps que es va certificar la incapacitat dels discursos basats en la clau exògena del desenvolupament, que com a conseqüència generaven visions salvadores-redemptores d'habitants de la metròpoli, «cridats» a salvar la ruralitat. Aquesta perspectiva exògena és complementària amb la perspectiva endògena, prèvia declaració com a «incapacitats» dels habitats de la ruralitat. Una incapacitació equivalent a aquella que atorga dret d'intervenció en Estats de la perifèria per part d'altres -de la metròpoli global- amb interessos en els primers, en forma de missions humanitàries o intervencions «democratitzadores».

Despoblament al Caroig. Propostes d'actuació per a un món rural viu i repoblat

Artur Aparici
Vicent A. Querol
Xavier Ginés ¹

A hores d'ara es pot percebre que, estem superant aquesta perspectiva endògena-exògena. La realitat s'hi imposa i està desvelant l'existència de projectes capaços de retenir població, amb propostes d'innovació social, eficaces i beneficioses per als territoris rurals. Reforçar aquesta dinàmica passa necessàriament per combinar el dinamisme i la iniciativa de la població local amb un canvi radical d'orientació en les actituds i en les polítiques que es fan des de l'Administració, tant la provincial com l'autonòmica.

Les iniciatives a les quals fem referència són el resultat de l'acció combinada de dinàmiques endògenes i exògenes, ambdues orientades en el mateix sentit, el sentit del desenvolupament del territori. Açò és doncs el que pretén descriure el nou concepte de desenvolupament nexogen (Bock, 2016). Una visió que també considera complementari el binomi endògen-exògen, però en positiu. Parteix de la idea que la població rural és tan capaç i innovadora que requereix (exigeix, es procura, però no suplica) serveis i col·laboracions externes, que contribueixen a la creació de xarxes urbano-rurals. Òbviament, aquest moviment perspectiu passa per una transformació ideològica de calat: la presa de consciència del valor d'allò rural, de la dependència que d'ell en té allò urbà, de l'equivalència de drets de ciutadania i, també, del coneixement i control de noves tecnologies productives i de comunicació. El desenvolupament d'àrees marginals es veu greument obstaculitzat si la innovació social s'entén simplement com a autoajuda i una indicació de que les zones rurals marginals han de rescatar-se a si mateixes. (Bock 2016: 570)

Quan des del Caroig es poden estar duent endavant accions que busquen seduir a persones joves i qualificades perquè emprenguen els seus projectes professionals en la comarca, i paral·lelament l'Administració continua creent i comunicant amb les seues po-

lítiques que els projectes professionals tecnològicament qualificats només es poden desenvolupar en els espais urbans, es posa de manifest una nova realitat, és a dir, mentre en els territoris rurals comencen a canviar les visions de la ruralitat -i implícitament de la ciutat i del món en general-, des de certes institucions aquest canvi no s'està ensumant.

És ben curiós deduir, per això, que aquesta realitat és la pròpia constatació de que part de la ruralitat va per davant de la pròpia ciutat en la comprensió de les dinàmiques que expliquen el món actual: la desterritorialització de la producció, l'auge dels serveis i productes comunicatius, etcètera.

3. Urgeix afirmar la imatge de la nova ruralitat existent

En la radiografia actual la ruralitat està molt desagraritzada, és socialment i ideològicament heterogènia, està laboralment terciaritzada, es caracteritza per una intensa mobilitat per motius laborals, comercials i turístics de la seua població, la joventut té nivells d'instrucció anàlegs als urbans, ... És a dir, hi ha una nova ruralitat que no és socialment reconeguda. Aquesta falsa imatge social pesa com una immensa llosa sobre el futur dels pobles rurals valencians, sobretot perquè alimenta el prejudici que hi ha activitats que només són aptes per a fer-se a les ciutats. Com si hi haguera activitats urbanes i activitats rurals.

A més a més, com dèiem en un article recent (Aparici, 2018), la vella i desfasada imatge del rural malauradament encara és ben viva a l'Administració i en molts sectors de la població urbana.

Cal difondre i fer conscient a tot hom que no hi ha tecnologies de ciutat i tecnologies de poble, hi ha tecnologies aplicables a fer eficients processos siga en el lloc que siga. El que hi ha, en canvi, són algunes fronteres mentals o ideològiques, que no reals, que limiten l'extensió tecnològica al medi rural. L'actual èxode rural és resultat del degoteig de joves qualificades o qualificats per als quals la universitat és el trampolí de sortida i no retorn. La suposició infundada que al rural només es pot fer agricultura, ramaderia i turisme, que exclou l'enginyeria, els bufets d'assessorament jurídic, econòmic, tècnic, etc., fa que les parelles joves i qualificades que podrien plantejar-se realitzar el seu projecte vital i professional a un poble, ni tan sols apleguen a plantejar-s'ho. Aquesta dinàmica s'ha de frenar i canviar-la per un desig d'incorporació al rural

¹ Tots tres són membres de Observatori per al Desenvolupament Sociocultural Rural de Castelló de la Universitat Jaume I

² Aquesta mateixa setmana acaba de publicar-se "Los que dejaron su tierra. Crónicas sobre despoblación en Aragón" Llibre de O. F. Civieta, M. Salguero, M. Barluenga, E. Alegre, O. Senar, A. S. Borroy y E. Bayona. Tots ells periodistes d'eldiario.es

de nous joves. Quan s'aconseguisca revertir la tendència, serà un indicador de què realment des de l'Administració s'han deixat d'aplicar les polítiques de despoblament actuals.

Al respecte ens cal un pla de comunicació de la Generalitat, amb el suport de les Diputacions provincials, que afirme l'existència d'una ruralitat moderna, diversa i heterogènia, allunyada d'estereotips, compromesa amb el segle XXI, esperançadora i constructiva, composta per joves i majors, per persones acadèmicament instruïdes i grups socialment i professionalment dinàmics, capaços de posar en marxa projectes empresarials i de treball amb les tecnologies més avançades i capaces de reconstruir el territori fent dels desavantatges oportunitats.

Estaria bé que À Punt, el nou ens públic de comunicació, es convertira en el canal privilegiat d'aquest pla de comunicació que ha d'ajustar la imatge social de la ruralitat amb la seua imatge real, fomentant així models de desenvolupament innovadors i específics de la ruralitat que combinen la innovació amb la conservació dels múltiples patrimonis (cultural, ecològic, històric...) que atresoren els nostres pobles. Tant el mitjà radiofònic com l'audiovisual, són especialment idonis per a recollir i transmetre els matisos d'una ruralitat entesa des d'una perspectiva optimista, propera i activa: la nova ruralitat. Aquesta difusió mediàtica ajudaria i molt a fer possible el canvi social en la ruralitat, aportant intensitat i qualitat als canvis socials positius que ja s'estan produint i contribuint a obrir nous horitzons de futur.

4. Un pla de xoc pel repoblament dels pobles menuts

Desvelar i treure a la llum l'existència d'aquesta ruralitat moderna no sols no està oposat amb reivindicar drets, serveis, inversions, recursos de tota mena i infraestructures per a la ruralitat, sinó que és la condició perquè la reivindicació siga possible i positiva. Quan aquesta nova imatge de la nova ruralitat estiga àmpliament estesa, no hi haurà el risc que les reivindicacions del rural siguen interpretades com una crida a no anar a viure al rural, com passa ara, que es parla de "l'Espanya Buida" com si fóra un territori assolat per la pesta. Una vegada netejada aquesta toxicitat de la imatge rural, reivindicar la solució dels problemes que l'afecten esdevindrà una acció positiva i fins i tot, constructiva.

En realitat, els pobles rurals no han deixat de canviar en cap moment. Per més que una certa percepció urbanita se'ls represente com si perduraren immòbils en el temps. Ara els preocupa

tanmateix que una de les dimensions del canvi des de fa algunes dècades ha estat la pèrdua persistent de població. Els anys 60 es va produir l'èxode rural amb un impacte desolador sobre les piràmides d'edat, deixant com a seqüeles l'envelliment i la baixa natalitat. Recuperar-se d'aquest fort impacte ha estat molt difícil, sobretot perquè des d'aleshores el principal criteri d'assignació de recursos al territori aplicat per l'Administració ha estat prioritzar la densitat demogràfica més gran, tant és així que a hores d'ara una gran part dels tècnics i càrrecs de l'Administració l'apliquen de forma axiomàtica i mecànica, negant o ignorant que puga existir cap altre criteri legítim, com ara el criteri de gestió equilibrada del conjunt del territori.

Val a dir que el criteri territorial, contradictori amb l'assignació de recursos a les zones més densament poblades, deriva del principi democràtic que tota la ciutadania té iguals drets, visca en la part del territori que visca, i que la bona gestió del territori és una de les principals competències de l'Administració.

La inèrcia del funcionament administratiu fa que qualsevol contradicció en l'aplicació de les polítiques concentradores esdevinga invisible o almenys puga ser excusada o justificada. Per exemple, aquesta obsessió institucional en aplicar el criteri de concentració demogràfica li ha ocultat a l'Administració i impedit veure, el bucle espiral que s'estava creant entre serveis i densitat poblacional, produint-se cada volta una concentració espacial major de recursos i població en les mateixes zones. És una racionalització simplificadora del fenomen (Bock 2016:557) amb només un indicador que, de facto, actua contra els espais rurals. Durant més de cinc dècades d'aplicació 'dogmàtica' del criteri de concentració en funció de la densitat demogràfica l'Administració s'ha insensibilitzat a la desertització que provocava a les altres parts del territori, les quals resultaven excloses i negativament discriminades. Cal fer notar que la pràctica totalitat de les polítiques de l'Administració estan afectades per aquest criteri concentrador, com ara la sanitat, les infraestructures, el transport públic, l'educació, els serveis, les polítiques d'ocupació, les urbanístiques, ...

Com és sabut, la resposta de l'Administració a l'explosió mediàtica del problema del despoblament no ha estat la revisió crítica de l'efecte despoblador de les seues polítiques. A hores d'ara aquesta autocrítica no s'ha fet. Per contra, aquest procés despoblador històricament i socialment creat, conseqüència en bona part d'una fe cega en

el criteri de concentració demogràfica, és interpretat per l'Administració com si es tractara d'un fenomen natural. Tan independent de l'acció de govern com si es tractara d'un tsunami o una gota freda. Malauradament, malgrat la delicada situació demogràfica de molts petits municipis, en cas de mantenir-se l'Administració en aquest diagnòstic públic auto-exculpatori, no es faran les correccions necessàries i les polítiques de despoblament persistiran.

Per això, entre altres mesures substitutives de les actuals polítiques concentradores, voldríem destacar-ne una d'especialment urgent: un Pla de xoc immediat i urgent per als municipis valencians amb menys de 400 habitants empadronats. Pràcticament la totalitat d'aquests municipis tenen piràmides molt envellides i requereixen un projecte de futur específic per a ser socialment sostenibles (Camarero, 2009), el qual comportarà la incorporació de persones joves amb qualificació suficient per a generar la corresponent activitat econòmica. Cal dir que molts pobles de 500 habitants empadronats ja manifesten símptomes semblants als de 400, i que al Massís del Caroig el Pla de xoc esmentat inclou el poble de Millars amb 349 habitants, però potser caldria demanar un altre pla comarcal no tan urgent ni tan intensiu, òbviament amb mesures diferents, que es fixara com a objectius Bicorb (526 hab.) i Quesa (673 hab.)

Que l'Administració Pública encara no haja fet un pla d'acció per als municipis d'aquesta categoria i no estiga aplicant-lo ja, malgrat el seu caràcter manifestament urgent, s'explica, com dèiem, perquè ho considera un fenomen natural independent i aliè a les polítiques públiques, no un fet social ni històric. En aquest sentit, si aquest Pla de xoc aplegara a fer-se efectiu, no hi ha dubte que tindria un altíssim efecte didàctic en l'Administració, que no podria evitar sentir-se preocupada ni deixar de preguntar-se quines de les seues polítiques hauria de canviar perquè el Pla obtinguera resultats pràctics positius. Per exemple, s'hauria de preguntar:

- quin és el ventall transversal (des de totes les conselleries) de mesures que conformarien aquest pla de xoc per a aconseguir a mitjà termini un repoblament amb joves qualificats d'alguns d'aquests municipis que encara són viables.

- quina política fiscal aplicaran als pobles rurals per a reduir la brutal bretxa econòmica actualment existent?

- quina política de transport públic?

- quina política d'estímul al comerç de qualitat dels pobles menuts, amb

armes eficaces per a competir amb els grans centres comercials?

- quina política d'estímul a la creació d'empreses amb alt contingut tecnològic en pobles rurals?

- per què hem naturalitzat el retard en assegurar la igualtat de totes les valencianes i valencians en disposar d'una amplada de banda suficient per a connectar-se eficaçment a les xarxes? i, per què hem mantingut aquesta discriminació negativa tant de temps fins ara?

- ...

5. Un debat públic

Atés que gestionar la totalitat del territori des de supòsits igualitaris i equilibradors comporta un fort impacte espacial quant a distribució en el territori de la població, dels serveis i dotacions públiques, de les infraestructures viàries i telemàtiques, etc., potser caldria sotmetre a debat a les Corts Valencianes si es vol fer o no. El Parlament podria resoldre mantenir algunes de les polítiques que provoquen despoblament però suprimir-ne unes altres. Val a dir però, que debatre aquestes qüestions comporta la presa de decisions sobre el reconeixement o no de la igualtat de drets de la ciutadania rural i urbana, drets socials que, si es reconeixen, caldria fer-los efectius independentment del lloc de residència de les persones. No parlem de solidaritats d'uns valencians amb els altres, s'està parlant de

drets de les persones. Si no interpretem la innovació social només com una acció cívica local sinó, més àmpliament, com a innovació amb i per a la societat (Comissió Europea 2014 a, b), aleshores ens cal repensar el concepte de solidaritat social i espacial. La innovació social no és, doncs, per trobar solucions als problemes en llocs rurals individuals, sinó per abordar els efectes desiguals però interrelacionats del canvi social. En la innovació social de les zones rurals marginals els vincles rurals-urbans han de ser reconsiderats transformant les interaccions i les dependències mútues és, doncs, no només una tasca per a les zones rurals individuals i desfavorides, sinó una preocupació comuna de tot el país. (Bock 2016: 570)

Quan parlem de despoblament ens estem referint també a desequilibris territorials. L'economia, la indústria, el turisme, els serveis, la població, ..., estan distribuïts en el conjunt del territori valencià de manera força desigual. Potser també caldria debatre col·lectivament si s'ha de fer polítiques compensatòries d'aquestes desigualtats històricament creades o no. S'ha de saber que aquestes polítiques territorialment compensatòries tenen a veure molt directament amb la viabilitat d'un medi rural viu, social i ecològicament sostenible.

6. Pla d'infraestructures i serveis

Als inicis dels anys 70, mentre

s'estava construint l'autopista del Mediterrani per un traçat summament litoral, encara hi havia algun poble de muntanya de l'interior connectats mitjançant una carretera sense asfaltar. Els desequilibris i les desigualtats territorials han estat tan òbvies i tan generalitzades que hem après a considerar-les naturals. A hores d'ara costa pensar en un Pla d'infraestructures i serveis elaborat amb criteris de compensació o equiparació territorial, que estiguera pensat per a fer efectiva la igualtat de drets. Parlant d'antídots contra el despoblament, caldrà que el lloc de residència es pugui triar sense restriccions: en un poble o en una ciutat, però per a poder-se fer realment, la balança ha d'estar equilibrada.

Les bones carreteres i un transport públic a demanda modern, suficient i eficient són imprescindibles i urgents. Així com les altes prestacions en les connexions telemàtiques, cablejats, amplada de banda, etc.

Una programació cultural comarcal és absolutament vital, però requereix una distribució territorial raonable d'instal·lacions culturals en condicions i de qualitat.

La medicina rural no pot ser la germana pobre del sistema de salut. La concentració està tan naturalitzada que costa de pensar en una descentralització potent i efectiva dels serveis sanitaris.

Per últim, és sabut que l'estabilitat

Sit negre, Jose Mena.

Gripau corredor, Jose Mena.

del professorat en els centres educatius és un factor de gran importància en la creació d'equips docents de qualitat. Cal garantir l'estabilitat i la permanència durant alguns anys de mestres i professors en els centres rurals. Amb açò no estem indicant que la qualitat de l'escola rural siga baixa, sinó que té dret a millorar.

En aquest capítol cal fer una referència específica a la institució històricament responsable del territori i del subministrament de recursos. Parlem de l'arquitectura institucional provincial i la Diputació que la representa, les quals van indissolublement unides amb el desequilibri territorial, representen el fons i la forma d'aquest tipus de desigualtat espacial. Si es vol fer una gestió orientada a compensar els desequilibris territorials creats durant la segona meitat del segle XX i el que portem del XXI, sorgeix immediatament la urgència de suprimir la institució provincial i crear les institucions de participació i gestió democràtica comarcal que han de fer visible la diversitat de problemàtiques existent en el territori, amb la qual cosa obligaran a fer polítiques territorials específiques i equitatives (San Abdón, J. M. 2108).

7. Diferents i en alguns aspectes, millors

Ni més ni menys que qualsevol ciutat, a hores d'ara els pobles del Caroig tenen el repte de fer-se socialment sostenibles. De seguir constituint-se en espais de benestar social, amb serveis públics suficients i de qualitat per als seus habitants. Conscients que si s'ho proposen, poden assolir sovint una participació democràtica directa notablement superior que a les ciutats. Poden per tant, resultar

molt atractives per aquelles parelles joves que desitgen dur a terme el seu projecte vital en un poble rural.

Amb unes bones infraestructures de transport i telecomunicació qualsevol municipi del Caroig és tan idoni com qualsevol ciutat per a desenvolupar les activitats professionals, empresarials i en general econòmiques, que es vulguen portar a terme. Urgeix doncs, trencar amb el prejudici, encara massa estès, que hi ha activitats econòmiques les quals, per la seua naturalesa tecnològica o per alguna estranya raó, només poden funcionar adequadament si es fan a una ciutat. Trencar amb l'hàbit i amb l'obstinació en veure només els avantatges de la ciutat i no els inconvenients, mentre la possibilitat de dur endavant un projecte professional o empresarial en un poble sovint ni tan sols es considera. Superar aquest prejudici és la tasca central que els pobles valencians i les nostres institucions tenim pendent. Però com déiem fa un moment, es tracta d'una creença falsa socialment i històricament construïda que, per tant, està a l'abast dels agents socials poder-la canviar, substituint-la per una altra imatge més acord amb la nova realitat rural •

Referències bibliogràfiques

Aparici, Artur (2018). Món rural viu i la precaritzada sostenibilitat social. En J. Piqueras y P. Aparicio (Eds.), *El territorio como bien común. Agricultura, ganadería, silvicultura... en el macizo del Caroig* (pp. 61-76). Novetlè, Espanya: IETEC i L'Ullal Edicions.

Bock, B. B. (2016). Rural marginalisation and the role of social innovation; a turn towards nexogenous development

and rural reconnection. *Sociologia Ruralis*, 56(4), 552-573.

Camarero, L. A. (Ed.). (2009). *La población rural de España: de los desequilibrios a la sostenibilidad social*. Fundación "la Caixa".

Calvo, R; Ginés, X. (2008). Desarrollo local: ¿Prevalece la orientación economicista sobre la social? Una propuesta de factores determinantes. *Sociedad y utopía: Revista de ciencias sociales*, N° 32, pags. 43-53.

European Commission (2014a), Factsheet cohesion policy 2014-2010: Community-led local development, Community-led local development - Regional policy and regional economies - EU Bookshop,

European Commission (2014b), Guidance on Community-Led Local Development for Local Actors, Brussels: ESI funds DGs; guidance_clld_local_actors,

Oliva Serrano, J. (2006). Movilidad laboral y estrategias de arraigo rural. *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, n° 211, 2006, pags. 143-187.

San Abdón, J. M. (2108) Entrevista a Artur Aparici. *Revista SAÓ, Any XLII. núm. 434, Febrer 2018, pags. 42-45.*

Toledo, V. M. (1995). Campesinidad, agroindustrialidad, sostenibilidad: los fundamentos ecológicos e históricos del desarrollo rural, [Peasantry, agroindustriality, sustainability: the ecological and historical basis of rural development]. *Cuadernos de trabajo*, 3, 29.

1.- El macizo del Caroig, presente y futuro

José Manuel Almerich, Jorge Cruz y Paco Tortosa en el libro *“Espais naturals. Terres interiors valencianes”*, (ed. Bromera, 2001), escribían: *“Que en termes econòmics el massís del Caroig i la mola de Cortes no tinguen un gran valor a curt termini, no significa que no puguen tenir una funció social i ecològica molt més important: la recàrrega d'aqüífers i el control de l'erosió i de la desertització són motius més que suficients per a conservar-los, a més del seu valor paisatgístic i d'oci que ajudaria a crear un turisme d'interior de qualitat, un turisme rural respectuós amb l'entorn i amb les tradicions d'un lloc on els seus habitants puguen viure dignament”*.

Pasados 17 años podría suscribir lo mismo. Podría decirse que el macizo del Caroig es rico en tesoros pero pobre en dinero y donde queremos seguir explotando los montes con las mismas ideas y técnicas de antaño, sin querer darnos cuenta que las necesidades de la gente han cambiado. Y es que vivimos en una época donde la sombra de un árbol vale más que su madera.

Después de leer el artículo sobre la flora y fauna del Caroig, te das cuenta que en el presente tenemos grandes debilidades, no hemos sabido mantener y transmitir nuestro patrimonio lo suficiente, tanto en paisaje como en su valor natural y ecológico.

Creo que el olvido de estas tierras, de su riqueza ambiental, cultural y humana de mundo rural, junto con los incendios forestales, son los grandes peligros a los que nos enfrentamos a corto y medio plazo.

Miremos la utilización que hemos hecho de los recursos que tenemos, como por ejemplo la biomasa. Esa energía que se llama verde, que se extrae de nuestros montes con el único propósito de sacar dinero y que ningún ayuntamiento de la comarca consume directamente en calderas de astillas, para calefactar edificios municipales. Los particulares tampoco ven viable la leña para calentar sus hogares o negocios y prefieren combustibles transformados de lugares lejanos.

La ganadería tendría que tener una mayor implantación, pero cómo crear esos puestos de trabajo para que sean capaces de competir con grandes explotaciones que con una o dos personas pueden manejar miles de animales. La agricultura nos tendría que ayudar a mantener la población sana, bien alimentada y debería ser respetuosa con el medio ambiente, pero ¿somos capaces de pagar su precio?

El macizo del Caroig

Fermín Poquet Sanchiz
Presidente de ADENE
Javier Antolín Cariñena
Grupo de vida silvestre de
ADENE

La basura la producimos nosotros y deberíamos ser capaces de gestionarla nosotros, lejos de los grandes vertederos. ¿Cómo? Recuperando, reutilizando y reciclando. Creando una red de compostadores en los municipios que pudieran transformar nuestras basuras orgánicas en abono, creando infraestructuras que transformen restos de obras en nuevos productos para la construcción. Habríamos de ser capaces de producir electricidad en nuestras viviendas para reducir el consumo de combustibles fósiles.

Pero la Economía del yo ha muerto, bienvenidos a la Economía del Nosotros. Los más de 20 pueblos que conforman el macizo del Caroig deben considerar que el progreso individual de cada municipio pasa ineludiblemente por el desarrollo de este macizo que nos vertebra y nos une como comarca. Debemos entender que consumir los productos de proximidad nos enriquece a nosotros y a nuestros vecinos. Que el medio ambiente que nos rodea, bien gestionado, nos da muchas oportunidades a medio y largo plazo, para que la población rural pueda vivir de él. Que el macizo del Caroig nos da la posibilidad de vender esta marca con el atractivo del turismo, de la vida sana, de los productos naturales, incluso aprovechando una caza mayor sostenible, una extracción de biomasa que mejore las actividades lúdicas, agrícolas, de prevención de incendios o de conservación de especies de flora y fauna.

Aún estamos a tiempo de crear proyectos conjuntos que nos permitan dar a conocer, el valor de lo que nos rodea, por ejemplo con la creación del Parque natural MACIZO DEL CAROCHE O CAROIG.

2.- Los hábitats, la flora y la fauna en el macizo del Caroig

El macizo del Caroig o Caroché, es un área natural de gran extensión y con unas características particulares que la convierten en uno de los espacios naturales más relevantes de la Comunitat Valenciana, pero no podríamos hablar del macizo del Caroig sin entenderlo unido a la Muela de Cortes, conformando ambos una enorme plataforma cretácica de 45 km de longitud de norte

a sur y 35 km de anchura de este a oeste, en la que predominan los materiales calizos (ROSSELLÓ, 1995). Este conjunto montañoso está delimitado al este por la Canal de Navarrés, al oeste por el Valle de Cofrentes-Ayora, al norte por el río Júcar y al sur con la sierra de Enguera y el valle de Montesa.

Esta extensión de tierras que entremezcla los últimos coletazos del sistema ibérico con las sierras prebéticas procedentes del sudeste y que Antonio José Cavanilles consideraba como “centro y punto de unión de los montes esparcidos por todo el reino de Valencia” (Observaciones sobre la Historia Natural del Reyno de Valencia. 1795), conforman un área tradicionalmente aislada y poco poblada, que presenta una notable diversidad de ambientes configurados por las características físicas de su territorio, biológicas, ecológicas y biogeográficas; todo ello modelado por el efecto del paso del tiempo.

La Unión Europea, consciente de que los hábitats naturales siguen degradándose, que un número creciente de especies silvestres de interés comunitario están gravemente amenazadas y que habida cuenta de que estos hábitats y especies forman parte del patrimonio natural de la Comunidad, adoptó medidas a fin de conservarlos. Creándose la red natura 2000 y procediéndose a la designación de zonas especiales de conservación (ZEC).

En el macizo del Caroig, gracias a sus singularidades tenemos muchas de estas figuras de protección, como:

La ZEC SIERRA DE MARTÉS Y EL AVE, con 35.242 Ha. Es un área montañosa que constituye probablemente la mejor área de matorrales litorales mediterráneos en el conjunto valenciano. La abundancia de roquedos la convierten además en un área de especial interés para las aves rapaces.

La ZEC MUELA DE CORTES Y EL CAROCHE con 61.519 Ha. Es un área muy montañosa, surcada por numerosos barrancos y pequeños ríos que afluyen al Xúquer. Lo accidentado del relieve y el curso encajado de muchos de ellos permiten la presencia de muchos hábitats propios de ecosistemas acuáticos muy raros en el contexto valenciano. Por otra parte, la práctica ausencia de núcleos y aprovechamientos humanos convierte la zona en la de mayor interés para la fauna de toda la Comunidad.

La ZEC VALLE DE AYORA Y SIERRA DEL BOQUERÓN, con 16.766 Ha. Alberga la mejor representación de las comunidades de matorrales sobre yesos de la Comunitat Valenciana, suponiendo en conjunto más del 2 %

del hábitat para el conjunto de la región mediterránea española. También merece destacar los tarayares asociados a estos mismos medios. Es importante para rapaces, y alberga varias especies vegetales endémicas y extremadamente raras. Además, se incluye un sector importante del río Cautabán y de su afluente, el río Zarra, de interés para ciertas especies de ictiofauna.

La ZEC SIERRA DE ENGUERA que con 17.305 Ha. Se trata de una extensa zona montañosa, ocupada por matorrales y fragmentos de formaciones forestales, de gran interés para la fauna silvestre por su carácter de encrucijada entre diferentes territorios. Surcada además por importantes barrancos que albergan hábitats rocosos y fluviales de elevado valor.

La ZEC SIMA DE LES GRAELLES, considerada el noveno refugio en importancia para quirópteros en la comunidad valenciana.

La ZEC COVA DELS MOSSEGUELOS, que alberga una interesante población primaveral y estival de *Myotis*. (murciélagos de la familia Vespertilionidae).

Aunque esta zona tenga una escasa densidad de población, la vegetación que la puebla no ha sido ajena a la mano del hombre y los carrascales que antaño poblaban la península ibérica, también en estas zonas han desaparecido. Las talas para la puesta en cultivo de tierras durante los siglos XVIII y XIX, la ganadería y los incendios forestales del siglo XX, junto con el clima, han perfilado unos paisajes dominados por formaciones arbóreas de pino carrasco y rodeno. Aunque el clima propio de la zona, que lo podríamos definir como de transición entre el mediterráneo litoral y el mediterráneo continental, con oscilaciones térmicas pronunciadas tanto diarias como anuales y con una precipitación media anual que oscila entre los 350 y 600 litros por metro cuadrado se está polarizando, presentando grandes periodos de sequía debido al cambio climático. Todo ello está produciendo que las formaciones arboladas de pino carrasco (*Pinus halipensis*) junto a formaciones arbustivas y herbáceas constituidas por coscojas (*Quercus coccifera*), romeros (*Rosmarinus officinalis*), tomillos (*Thymus vulgaris*), y aliagas (*Ulex parviflorus Pourret*), sea el paisaje más predominante.

Como ya hemos indicado, esta zona posee muchas singularidades y es fácil encontrar regalos botánicos en umbrías y barrancos, con fresnedas termófilas de *Fraxinus angustifolia*, fácilmente reconocibles por su floración

característica en primavera, que junto con álamos (*Salix alba*), olmos (*Populus alba*), quejigos (*Quercus faginea*) y madroños (*Arbutus unedo*), nos recuerdan tiempos pasados. También podremos identificar ejemplares de encinas (*Quercus ilex* y *Quercus rotundifolia*), enebros (*Juniperus spp*), brezales oromediterráneos endémicos y toda esa vegetación ibérica típica de yesos que suelen actuar como matorrales de sustitución de formaciones forestales o de garrigas termomediterráneas como por ejemplo la jabonera (*Gypsophila hispánica*), la jara de escamillas o jarilla de calvero (*Helianthemum squamatum*), el romerillo de Sorbas (*Teucrium turre-danum*) o el Tomillo salsero (*Thymus hyemalis*). Sin olvidarnos de otras especies botánicas como el palmito o margajón (*Chamaerops humilis*), la retama (*Retama spp*), o plantas aromáticas como el té de roca (*Jasonia glutinosa*), xara blanca (*Cistus albidus*), ajedrea o hierba oliva (*Satureja obovata*), pebrella (*Thymus piperella*) o el conocido robellón (*Lactarius deliciosus*) muy buscado tras las lluvias del otoño.

Laguna y col. en el libro *Flora endémica, rara, o amenazada de la Comunidad Valenciana* decían:

“La Plataforma del Caroché, encuadrada dentro del sector corológico Setabense presenta una flora variada y rica en endemismos, siendo de enorme importancia para varias especies amenazadas”.

Destacan cuatro especies cuya distribución a nivel mundial está casi estrictamente limitada a esta zona, manteniendo aquí sus principales poblaciones:

- Pelusilla de cueva, *Chaenorhynchus tenellum*. Descrita por vez primera por Cavanilles y endemismo casi exclusivo de la Comunidad Valenciana. Incluida en el Anexo III (especies de flora vigilada) de la ORDEN 6/2013, listados valencianos de especies protegidas de flora y fauna. Especie muy rara y muy localizada, debiendo preservarse el hábitat de sus escasas poblaciones.

- Rabo de gato lanoso, *Sideritis sericea* o *chamaedryfolia*. Endemismo exclusivo de la Comunidad Valenciana. Incluida en el Anexo II (especies de flora protegidas no Catalogadas) de la ORDEN 6/2013. Sus poblaciones son bastante escasas, y están constituidas por pocos individuos.

- Lengua de toro, *Echium saetabense*. Endemismo exclusivo de la Comunidad Valenciana. Actualmente sólo se conoce en algunos puntos de la Plataforma del Caroché y de la Sierra de la Safor. Incluida en el Anexo II (especies de flora protegidas no Catalogadas) de la ORDEN 6/2013.

- Narciso trompón, *Narcissus radiganorum*. Endemismo casi exclusivo de la Comunidad Valenciana. Presenta pequeñas poblaciones muy localizadas en la Sierra Palomera y Plataforma del Caroché. Incluida en el Anexo II (especies de flora protegidas no Catalogadas) de la ORDEN 6/2013.

Además la zona presenta especial importancia por contener varias especies incluidas en la citada ORDEN, siendo muy escasas en la provincia de Valencia:

- *Pteris vittata*. Esta especie de helecho, considerada como “muy rara” en la provincia de Valencia, y que sólo ha sido citada en La Safor (W.A.A., 1987), fue encontrada en un barranco de la zona (Muela de Cortes) por la asociación Roncadell.

- *Epipactis microphylla*, *Orchis majalis*, *Orchis ustulata*. Estas especies de orquídeas, consideradas como “muy raras”, han sido citadas únicamente en la provincia de Valencia en la Sierra de Ayora, dentro del área considerada en este informe (Boira 1983 y Peris 1983, en W.A.A., 1987). *Gymnadenia conopsea*, orquídea considerada como “rara” se encuentra principalmente en las sierras de Ayora-Enguera (W.A.A., 1987).

- *Nitella ornithopoda*. Alga carofícea considerada. “muy rara” y probablemente extinta en la Comunidad Valenciana (Olivares, 1998), fue citada por primera vez en España en el río Cazuma (Bicorp).

Muchas de estas especies, que no se dan en casi ningún otro lugar y que como sociedad civilizada debemos de proteger por su alto valor botánico, genético y por ser el legado natural que se nos ha concedido para su guarda y custodia y para transmitirlo a las generaciones futuras, se encuentran en zonas concretas del macizo del Caroig, conformando las Microrreservas. Así tenemos la microrreserva “El Rincón del Jinete” presente en el municipio de Bicorp, la “Fuente del Puntalejo” en Ayora, “El Caroché” en Teresa de Cofrentes, la Dehesa de Cortes en Cortes de Pallás y las microrreservas “Los Altos de Enguera”, “El Barranco de la Rosa” y “El Chorrillo” en el municipio de Enguera.

Y si la botánica es rica y variada no lo es menos la avifauna existente, que al igual que la vegetación, se ha adaptado a las características geo ambientales existentes en la comarca.

Así si en las partes altas de los barrancos y cortados de este macizo es fácil encontrar grandes mamíferos como cabra montesa (*Capra pyrenaica*) o muflón (*Ovis musimon*), que se propagaron desde la Reserva Nacional de Caza de

Serp verde, Jose Mena.

la Muela de Cortes, conformando grupos cada vez más numerosos. También podremos divisar algún cérvido procedente de las fincas de caza de la zona de Ayora, aunque no predominan los pastizales ni zonas abiertas que tanto gustan a estos animales.

Pero es sin duda el jabalí (*Sus scrofa*), la especie mejor adaptada a este terreno, que junto con la ausencia de depredadores naturales (a excepción del ser humano), es la que más está aumentando su población. Cabras y jabalíes que cuando se acercan a zonas habitadas producen una colisión de intereses con el hombre, bien en forma de afecciones al cultivo o en forma de accidentes de circulación.

Junto con los grandes ungulados, existe un grupo de mamíferos carnívoros como el zorro (*Vulpes vulpes*), la nutria (*Lutra lutra*), el tejón (*Meles meles*), la gineta (*Genetta genetta*), la mustela (*Mustela nivalis*), la garduña (*Martes foina*) o el gato montés (*Felis silvestris*), que son más difíciles de divisar debido a sus hábitos nocturnos y que se alimentan de ratones, reptiles, pájaros y conejos.

Pero quizás las joyas de la corona son las aves. Aparte de verderones, jilgueros, pinzones, arrendajos, currucas, palomas, cogujadas, zorzales, papamoscas, herrerillos, carboneros, alcaudones, Martín pescadores, bisbitas, chovas, roqueros solitarios y escribanos, tenemos el fantástico grupo de las rapaces.

Desde las grandes rapaces como el águila real (*Aquila chrysaetos*), la perdicera (*Hieraaetus fasciatus*), la calzada (*Hieraaetus pennatus*) y la culebrera (*Circaetus gallicus*), hasta las más pequeñas como ratonero co-

mún (*Buteo buteo*), gavián (*Accipiter nisus*), azor (*Accipiter gentilis*), halcón peregrino (*Falco peregrinus*) o cerneícalo (*Falco tinnunculus* y *Falco naumanni*). Sin olvidarnos de las nocturnas como búho real (*Bubo bubo*), mochuelo (*Athene noctua*), autillo (*Otus scops*), lechuza (*Tyto alba*), cárabo (*Strix aluco*) o chotacabras gris (*Caprimulgus europaeus*).

Por albergar poblaciones nidificantes de 18 especies de aves que están incluidas en el Anexo I de la Directiva 79/409/CEE relativa a la conservación de las aves silvestres es por lo que la mayor parte del Macizo del Caroig y la Muela de Cortes está incluida en la red natura 2000, en forma de ZEPA (zona de protección especial para las aves) Sierras de Martés- Muela de Cortes.

Y la geología de esta plataforma del Caroig nos vuelve a dar nuevos regalos. La disolución de la roca calcárea en contacto con el agua horada el roquedo dando lugar a multitud de abrigos, cuevas y simas que son aprovechadas por unos mamíferos alados fascinantes y catalogados como vulnerables en los listados valencianos de especies protegidas de flora y fauna. Así tenemos entre otras la Cueva Dones (Millares), Cueva de los Arroces (Quesa), Cova de la Moneda (Cotes), Cova de les Graelles (Tous) y Cova dels Mosseguellos (Vallada) donde podemos encontrar murciélago mediterráneo de herradura (*Rhinolophus euryale*), murciélago grande de herradura (*Rhinolophus ferrumequinum*), murciélago pequeño de herradura (*Rhinolophus hipposideros*) y murciélago ratonero (*Myotis*).

Sin embargo el mundo animal es

algo más que mamíferos y aves, y podemos contemplar en estos territorios, crustáceos como el cangrejo de río (*Austropotamobius pallipes*), reptiles como el Galápagos leproso (*Mauremys leprosa*) o anfibios como el gallipato (*Pleurodeles waltl*). Todos incluidos en la ORDEN 6/2013, listados valencianos de especies protegidas de flora y fauna.

Y en este mar de singularidades también habitan unos fascinantes y pequeños insectos catalogados como en peligro de extinción en el listado anteriormente citado y que son ciertas especies de libélulas que tienen su reducto en la reserva de fauna Nacimiento del río Cazuma (Bicorp) y unos Sapos de Espuelas (*Pelobates cultripes*) localizados en la reserva de fauna la Balsa Blanca (Enguera).

Después de hablar de ZECs, ZEPAs, microrreservas de flora o reservas de fauna, ya solo nos queda nombrar aquellos espacios protegidos, distinguidos por su función recreativa, cultural o turística. Hablamos de los Parajes Naturales Municipales, Barrancos Carrasca- Gatillo (Enguera), Barranco la Hoz (Enguera), Umbría la Plana (Enguera), los Chorradores (Navarrés) y la Cabrentá (Estubeny).

La riqueza medioambiental del Macizo del Caroig – Muela de Cortes, es un tesoro que debíamos conocer y del que deberíamos sentirnos orgullosos todos los que habitamos esta tierra, por ello me gustaría acabar esta parte con una frase de Víctor Hugo: “*Primero fue necesario civilizar al hombre en su relación con el hombre. Ahora es necesario civilizar al hombre en su relación con la naturaleza y los animales*”●

La 11a Conferència de l'OCDE sobre Desenvolupament Rural ha confirmat que el desenvolupament rural és essencial per assolir un creixement inclusiu. A més, la conferència ha remarcat la importància de definir el desenvolupament rural més enllà de l'agricultura, reconeixent que la ruralitat no és sinònim de declivi, i d'adoptar polítiques rurals que aprofitin els actius rurals en lloc de guiar-se per un enfocament compensatori.

Per a l'OCDE, la política rural hauria de mobilitzar béns i donar poder a les comunitats locals per millorar el benestar social, econòmic i mediambiental de les zones rurals. Sense aquest plantejament, les polítiques rurals arriben als seus recursos en subsidis per a les regions més endarrerides, el que en el llarg termini podria portar a dependències insostenibles.

La Conferència també ha subratllat el paper central que les zones rurals jugaran a l'hora d'enfrontar a les grans oportunitats i desafiaments del segle XXI: abordar el canvi climàtic a través de noves fonts d'energia i l'economia circular i bio; garantir la seguretat alimentària i la nutrició per a una població global que creix i reduir la pobresa; i la provisió sostenible de recursos naturals que donaran suport a la propera revolució productiva.

El 2006, els països membres de l'OCDE van donar suport l'anomenat 'Nou Paradigma Rural', un marc conceptual que considerava les polítiques de desenvolupament rural com una inversió estratègica per promoure la competitivitat en els territoris rurals. Una dècada més tard, l'OCDE ha presentat el document 'Política Rural 3.0, un marc de treball per al desenvolupament rural' centrat en identificar mecanismes més específics per a la implementació de polítiques i accions rurals més efectives.

Política Rural 3.0 és una eina per ajudar els governs nacionals a fomentar el desenvolupament econòmic rural. L'enfocament reflecteix diversos canvis importants relatius al desenvolupament rural: principalment, el fet que les regions rurals s'han transformat en sistemes socioeconòmics més complexos i diversos; en segon lloc, en general, totes les polítiques governamentals estan menys aïllades i estan subjectes a uns estàndards de rendició de comptes més rigorosos; en tercer lloc, la disposició de més dades i millors anàlisi fa possible un millor coneixement de les zones rurals i abandonar la idea que totes les regions rurals són iguals.

Mihail Dimitru, director general adjunt de la DG Agricultura, va

Les zones rurals juguen un paper clau davant els reptes del segle XXI

Conclusions de la 11a Conferència de l'OCDE sobre Desenvolupament Rural Informació provinent de la Red Espanyola de desenvolupament rural, REDR

afirmar sobre això: «La Declaració de Cork convergeix a la perfecció amb la proposta marc per al desenvolupament rural 3.0 de l'OCDE»; així mateix, la DG AGRI va mostrar el seu total suport a la Declaració d'Edimburg, i considera que «remen en la mateixa direcció». A més, a la Conferència es van presentar diversos indicadors clau a tenir en compte que seran els responsables de la innovació, la transformació i l'adaptació de les zones rurals al segle XXI.

Els 10 Indicadors clau de la transformació rural proposats per l'OCDE són:

Manufactura distributiva. Té el potencial de transformar el procés tradicional de manufactura de les grans fàbriques centralitzades en un procés descentralitzat.

Drons. Poden canviar un ampli rang d'activitats econòmiques i socials (enviament, control de riscos, etc.)

Cotxes autònoms. Poden superar el llindar dels trajectes 60 minuts, millorant la connexió entre àrees rurals i urbanes.

Informàtica al Núvol i el Internet de les Coses (IOT). Són tecnologies complementàries que poden ajudar a millorar la productivitat i la provisió de serveis a les zones rurals.

Sistemes d'energia descentralitzats. Depenen de la producció a petita escala de fonts d'energia renovable i poden proveir electricitat a regions remotes amb uns costos fixos més baixos.

El futur de l'alimentació. La producció de carn sintètica o l'aquicultura en terra po-

drien exercir un gran paper en la lluita contra el canvi climàtic i la seguretat alimentària.

El futur de l'educació. La tecnologia pot ajudar al sistema educatiu a oferir millors serveis educatius en les àrees remotes.

El futur de la salut. Els serveis mèdics virtuals poden ajudar a millorar el benestar de la població rural.

Connexió digital. Una connexió estable és vital per recolzar el creixement de les empreses i facilitar que la població rural es connecti a internet.

Canvi de valors. El canvi en les actituds socials i les aspiracions és un indicador significatiu de la transformació de les zones rurals.

Missatges concloents de la Conferència OCDE:

- Les àrees rurals són espais d'oportunitats i vitals per a un creixement sostenible i sostingut. Les zones rurals a Europa han d'abordar desafiaments estructurals específics. Pel que fa a la propera proposta reglamentària és important ressenyar que la revolució tecnològica va a afectar les nostres zones rurals i hem d'estar preparats per a això, la innovació serà crítica per al futur de la competitivitat i sostenibilitat de les economies rurals. A més s'ha de donar una regulació ètica dels sectors públics, de vegades, qüestionats. El rendiment ha de ser l'objectiu i per a això cal simplificar de quina manera estem fent 'policy'. És un missatge alt i clar.

- Els recursos financers romandran en segona posició i es basaran en resultats. Hem de ser més intel·ligents en el seu ús, cal aprofitar els actius rurals, que són molts!. Intentar buscar solucions més pràctiques per emprendre a les zones rurals, amb un enfocament multiactor, governança multinivell i impulsant el *networking*. Una de les claus per al futur seguirà sent la innovació, els territoris intel·ligents i la digitalització. En un ecosistema complex, una associació de manera individual no té marge de maniobra. Necessitem *brokers*, *leaders* en les zones rurals •

	Antiguo paradigma	Nuevo Paradigma Rural (2006)	Política Rural 3.0 – Implementando el Nuevo paradigma Rural
Objetivos	Igualación/compensación	Competitividad	Bienestar económico, social y ambiental
Foco de las políticas	Support for a single dominant resource sector	Apoyo a multiples sectores en función de su competitividad	Economías de baja densidad diferenciadas por el tipo de zona rural
Herramientas	Subsidios para empresas	Inversión en empresas y comunidades cualificadas	Desarrollo rural integrado: apoyo al sector público, empresas y tercer sector
Actores y agentes sociales clave	Organizaciones agropecuarias y gobiernos nacionales	Todos los niveles y departamentos relevantes de la administración y agentes locales	Implicación de: i) sector público en sus diferentes niveles, ii) sector privado - empresas con ánimo de lucro y de economía social, y iii) tercer sector - ONGs y sociedad civil
Enfoque	Políticas top-down aplicadas a todos por igual	Políticas bottom-up y estrategias locales	Enfoque integrado con múltiples campos de acción
Definición de rural	No urbano	Rural como una gran variedad de tipos de lugar	Tres tipos de zona rural: i) dentro de un área urbana funcional; ii) cerca de un área urbana funcional; y iii) lejos de un área urbana funcional

Nacido en Navarrés, David es hijo de Adrián y Paquita, de Quesa y Navarrés, respectivamente. Ejemplo de superación personal, David es Doctor Ingeniero Agrónomo, *Master of Science in Business Management in the Agriculture and Food Industries* por la Royal Agricultural University (Reino Unido). Actualmente, trabaja como Profesor Contratado Doctor en el Departamento de Economía Agroambiental y es Subdirector de Proyección del Grado de Ingeniería Agroalimentaria y Agroambiental en la Escuela Politécnica Superior del campus de Orihuela, de la Universidad Miguel Hernández; Embajador del Champagne 2016 en España y flamante Director de la Cátedra *Celler la Muntanya, Territori i Patrimoni Vegetal*.

Experto en la temática del vino, colaborador habitual del Centro de desarrollo de turismo de la C.V (CdT), su vinculación profesional con el territorio es inequívoca, ha colaborado con Macizo del Caroig, en diversas jornadas agroforestales, ha trabajado en el diseño de rutas temáticas de turismo para la Mancomunidad de la Canal de Navarrés y ha realizado un estudio para la planificación estratégica y el análisis de la demanda del destino turístico supralocal conformado por rutas y productos turísticos de los municipios de Bicorp y Quesa... entre otros muchos méritos.

Javier Martínez Bausá. ¿Cuáles son las razones por las que decidiste hacer ingeniería agronómica?

Si os acordáis, era práctica habitual que se desarrollaran charlas por profesores universitarios en COU a propósito de las características de las distintas carreras y sus posibilidades. Concretamente, me impactó la charla de un economista agrario y desde ahí tuve claro que quería ser economista agrario.

JMB. Oportunidades de la Canal de Navarrés, ¿solo es posible tirar adelante con subsidios o industrias externas o cabe recuperar las cosas que hacíamos antes?

La pregunta que tiene que hacerse la sociedad civil del territorio es: ¿Qué quieren dejarle a sus hijos? El Pacto territorial de la comarca tiene que superar una generación. Mientras sigan pensando a corto plazo habrá negocios, empresas exitosas, pero no habrá tejido, ha de haber un pacto social y económico. Es necesario utilizar los recursos para satisfacer las necesidades de los habitantes del territorio. La capacidad de generar puestos de trabajo y con ellos la fijación de población en este territorio rural va a depender única y exclusivamente del pacto que haga la sociedad civil.

“...hay que “ir al territorio” partir de las necesidades del territorio, no en función a los que vayan a venir.” Conversando con *David Bernardo López Lluch*.

Javier Martínez Bausá

JMB. De entre todos los problemas que tiene esta comarca, destaca por encima del resto el de la despoblación. La parte norte de la Canal de Navarrés: Quesa, Bicorp y Millares, muestran síntomas que podríamos tildar de muy preocupantes a alarmantes. ¿Cómo debe posicionarse el territorio para combatirla?

El objetivo que marca el Reglamento (UE) n° 1305/2013 de 17 de diciembre, relativo a la ayuda al desarrollo rural es mejorar la calidad de vida de las comunidades rurales, se trata de la norma que rige el llamado segundo pilar de la PAC (Política Agraria Común). Estudiemos qué calidad de vida tienen los habitantes de la comarca a nivel de servicios, comparemos lo que se tiene aquí con lo que se tiene en otras zonas y veremos los servicios que es necesario potenciar para que tengamos unas condiciones adecuadas para revertir esa tendencia.

Es necesario que reflexionemos sobre los puestos de trabajo que tenemos y sin con ellos, hay oportunidades reales quienes han nacido en este territorio han adquirido formación y preguntarnos si efectivamente tienen oportunidades de desarrollar su carrera profesional en la comarca. La respuesta obvia es no, pues... ¿qué van a hacer entonces?.

Demos un paso atrás y miremos, sobre todos los alcaldes, qué falta para que los jóvenes se queden a nivel de servicios. El Reglamento de Desarrollo Rural puede financiar esos servicios.

JMB. Pero... ¿La utilización del término desarrollo rural no encuen- tras que está devaluado?

El problema del Desarrollo Rural en la Comunitat Valenciana es el último periodo, nada más y nada menos que una década perdida.

La decisión del gobierno de la Generalitat Valenciana de disolver los GAL supuso en la práctica dinamitar un trabajo que se estaba haciendo bien y donde tocaba. En aquella época estaban bien definidas las zonas LEADER (primera necesidad) y las zonas PRODER, también con necesidades pero en un segundo escalón. Si no se hubiera pro-

ducido esta voladura, ahora llevaríamos ya 25 años de experiencia. Ése es el problema.

Confirmando tu pregunta, el problema es real, la gente (en general) no tiene claro cuál es el objetivo del desarrollo rural. Se trata de un desatino conceptual y una mala interpretación de una norma comunitaria. Hacer desarrollo rural, no es financiar un hotelito, eso son acciones concretas, que pueden ser procedentes o improcedentes, y con eso no quiero decir que no se tengan que financiar hoteles rurales, sino que hace falta acometer un riguroso y previo análisis de usos del suelo y con una evaluación de recursos, tendremos que ver si procede eso o procede una guardería (por ejemplo).

Llegamos –por tanto- a la conclusión de que la degradación del término viene porque los agentes no se han leído el reglamento o solo el apartado de los fondos, del dinero, pero no el objeto. Repito: el objetivo del desarrollo rural es mejorar la calidad de vida de los territorios con un grado de ruralidad mayor.

JMB. Grupo de acción local (GAL) ¿Cuáles son los primeros proyectos que se tendrían que poner en marcha desde el GAL?

...No lo sé, no lo sé, aunque sí sé por dónde empezaría. Yo empezaría por un estudio de usos del suelo, agricultura, polígonos industriales... junto a la realización de un inventario de servicios básicos en cada municipio, para tener una radiografía nítida. A partir de ese documento, se debe empezar a construir, en lugar de esperar emprendedores con ideas felices (sonríe). El objetivo no es financiar empresas en sí mismo, el objetivo es financiar proyectos que mejoren la calidad de vida de los habitantes sobre los ejes que marca el reglamento, la línea medioambiental es muy importante y nos abre un abanico de posibilidades muy grande.

JMB. ¿Hay alguna forma de recuperar el tiempo perdido en Desarrollo Rural?

No, no. El tiempo perdido, perdido está...

JMB. ¿Y en cuanto a acciones a desarrollar?

Hay determinadas acciones que tendrían que estar hechas, ¿Vale? ... y no están hechas, con lo cual, hay un desfase; este territorio, lleva un desfase en comparación con otros territorios. Y se comparas con otros países, ni te cuento.

JMB. Pero... ¿no hay posibilidad de superar ese desfase, a través de una acción mancomunada, exigencia a la administración provincial, autonómica...?

¿Cuántos habitantes tiene la comarca?, ¿electoralmente qué suponen? ¿Cuál es la población de la Comunitat Valenciana?, ¿5 millones de habitantes?... sigo?

No creo que la reivindicación con pancartas funcione, para presionar hay que tener peso. Territorialmente la comarca es importante, tiene un papel medioambiental clave. Debemos captar fondos adicionales, debemos jugar la baza de ser el pulmón de Valencia. Tenemos que hablar con la Conselleria para explicarles qué somos y qué hacemos ya que la capacidad de presión política por demografía de la comarca es nula; cuando llegue la campaña no vendrán aquí los políticos buscando votos, porque no los hay.

JMB. Entonces, ¿Cómo deberíamos reivindicar, que se nos ayude a superar el desfase?

Pongamos ejemplos claros, aceite de oliva, la riqueza genética del olivar español está en la Comunitat Valenciana, aquí existen hasta 45 variedades distintas, más del 70% de la superficie se destina en este territorio al olivo, ¿verdad?

Apostemos entonces por una reserva espiritual del olivar valenciano. En vez de hacer granel, vamos a hacer otra cosa, utilicemos criterios ambientales que sirven para luchar contra el cambio climático, la erosión, los grandes incendios forestales. Construyamos un discurso con lo que aportamos, no con lo que queremos. Nosotros somos esto y esto otro territorialmente, hacemos esto y aportamos al global de la CV esto otro. Cuando este proceso se haga bien y madure, cuajará, será efectivo.

Revertir tendencias es muy complicado. Además del olivo hay más cosas: miel, almendra, garrofa... Os pongo un ejemplo, la mejora varietal de la almendra ha sido de regadío, se ha tratado de hacer más kilos, quitar grasas... La paradoja curiosa es que, para hacer turrón, necesitas lo contrario; ahora tienes almendra, pero sin condiciones para hacer turrón de calidad. Esta almendra de calidad, que le sirva al turrón que se elabora en esta región, se encuentra solo en el secano. Está probado que, si no hay estrés hídrico, no se genera esta grasa vegetal... el turrón tiene IGP (Indicación geográfica protegida)... algo igual puede ocurrir con la miel, con el olivo, con el algarrobo, etc.

JMB. Entrando en soluciones concretas, en el campo en que usted es especialista, ya que ha planteado abiertamente la valorización del aceite de oliva ¿Debemos empezar a plantear una IGP del aceite?

El proceso de conseguir una IGP

es largo y complejo, yo empezaría por la marca de calidad de la Comunitat Valenciana, pues es lo más sencillo. Hacerlo así, permite identificar productores y... rodar. Entonces sería posible plantearla.

Mi concepto de las Denominaciones de origen está basado en el modelo francés, vayamos de lo general a lo particular. Es necesario aportar por calidades, por tabulaciones y establecer penalizaciones por el incumplimiento de ésta; centrados en el caso del aceite, por mucho que se quiera, todo no va a poder ser virgen extra. Es vital establecer estándares de calidad y vigilar su cumplimiento. La norma solo se cumple "si me pueden pillar" y "si hay sanciones"... luego, lo primero es tabular, definir y concretar esos niveles de calidad.

Por cierto, el sector primario no es lo único a vigilar; no puede desarrollarse únicamente el sector primario si no tenemos presente los sectores secundario y terciario. También hay que evaluar el sector de transformación y el sector de la comercialización de estos productos.

JMB. Entonces, ¿Desde el sector primario, se puede desarrollar una industria derivada del mismo?

No sólo puede, sino que debe ser así. No lo entendería de otra manera, hay que apostar por las cadenas de valor. En cada uno de los procesos de integración vertical de la cadena, deben estar presentes los principios de trabajar en la consecución del residuo 0, mejorar el medio ambiente, etc. Son los principios de la economía circular.

JMB. El potencial forestal de este territorio es incontestable, sin embargo y pese a la cantidad de superficie que tenemos, este potencial no está revertiendo a favor de sus habitantes. ¿Gestión forestal sostenible o reivindicar un pago por servicios ambientales?

La PAC encamina hacia indicadores, el pago básico será mayor para el próximo periodo de programación; si el recorte anterior ha sido al 56% y el paquete ecológico "green" supone un 30% de ese presupuesto resultante, ahora va a ser mayor todavía, luego... habrá que dar pasos tendientes a demostrar el grado de cumplimiento de esos indicadores por parte de los perceptores de ayuda.

La PAC es muy clara, para cobrar por servicios ambientales, el territorio ha de prepararse para facturar por esos conceptos, habrá que ser proactivo; el discurso medioambiental ha de ser en positivo: "Yo lucho frente al cambio climático de esta forma y de esta otra". "Mis olivos contribuyen pues hacen de cortafuegos"...

Habrà que ir a lo que va el medio ambiente en Europa, criterios ambientales, sociales y económicos y eso sí que le corresponde al GAL. Debe crear el grupo de debate para encaminarse a esa cuestión y definir indicadores con los trabajos que ya hay. Por ejemplo, la fundación *Global Nature*, está trabajando muy bien ese aspecto definitorio de indicadores. Que una comarca (como la nuestra) haga bandera de eso, defina una batería de indicadores y cada año publique su informe, cada x años junto a su grupo de debate... Si lo haces de esta forma, estás construyendo un discurso, que te permite reclamar fondos adicionales y éstos a su vez, te permiten seguir haciendo camino.

JMB. Como embajador del Champagne en España, que le puede brindar la declaración UNESCO de Patrimonio Mundial del Arte Rupestre.

Que les pregunten a ellos lo que les ha proporcionado esta declaración a los franceses. Los bancales y las bodegas son patrimonio de la humanidad, que vayan allí, pregunten, contrasten y vean la punta que le sacan. Aunque a mí lo de Patrimonio de la Humanidad, es una figura que empieza a gustarme menos. Me explicaré mejor, hay otra figura que contempla la FAO, Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación, como es la de los SIPAM, Sitios Importantes del Patrimonio Agrícola Mundial. En España, por ahora, hay dos: *El valle Salado de Añana*, en el norte de España, y *la comarca de la Axarquía*, en el sur, con cultivos tan diferentes como la sal y la uva pasa, dos tradiciones de alto valor cultural que se resisten a desaparecer. FAO insiste en sistemas vivos. Hoy no hay lista de espera, pues todo el mundo quiere ser Patrimonio de la Humanidad, pero si veo elementos, como la cultura del agua, terrazas como cortafuegos, que hacen una agricultura única.

Champagne le ha sacado mucho partido a la declaración de Patrimonio de la Humanidad, sirva el dato de que una hectárea dedicada al viñedo de Champagne, genera 60.000 euros/año. El grado de exigencia es muy alto, en 2020 el productor que no esté con la acreditación de ecológico estará fuera de la D.O. hoy van ya por el 95%. Hay que invertir mucho dinero, hay que hacer mucho esfuerzo en todos los aspectos, pero a cambio está garantizada la rentabilidad. Y sobre todo, Champagne es la historia de un pacto territorial.

JMB. La superficie de las parcelas de cultivo en la comarca, son pequeñas, están marcadas por el minifundio,

¿esta característica invalida cualquier posibilidad de ser competitivos?

El tamaño es muy importante, pero hay otros elementos, (bromea), no, el problema no es el tamaño de la parcela, sino lo que haces en la parcela. Existen dos leyes básicas de la economía que son conocidas desde siempre y que deberíamos recordar más a menudo: Ley de King (siglo XVII): Si se aspira a elevar la renta de los agricultores, la limitación en los rendimientos por hectárea impone una población activa rural cada vez menor. Ley de Turgot (siglo XVIII): A partir de cierto punto, el rendimiento de la tierra tiende a estabilizarse o disminuir si se avanza en el empleo de los otros factores: trabajo y capital” (rendimientos marginales decrecientes).

Estos principios económicos básicos nos recuerdan que, si seguimos haciendo “*commodities*”, la cosa irá a peor e irá más a peor en zonas caracterizadas por minifundios y estructuras de costes estacionales. Commodity es todo bien que tiene valor o utilidad con un muy bajo nivel de diferenciación o especialización. Una de las características principales de un mercado de commodities es que los márgenes de ganancias son escasos y que el precio depende de las fluctuaciones de los mercados, ¿les sueña? La identidad territorial va de lo que

hacemos bien, no va de lo que quiere el mercado. El minifundio tiene que ir a una producción de valor y la pata medioambiental es fundamental.

JMB. Volvamos a cuestiones periféricas, ¿Cómo se pueden dar pasos que mejoren el empoderamiento de la sociedad?

Una organización es tan buena como el peor de sus miembros... Esto ocurre siempre y en las sociedades democráticas, se hace todavía más patente ese principio.

Si la sociedad civil de este territorio, no considera esto importante, no participará. Reconozco que no sé cómo hacer que la gente que vive aquí, considere esto importante. No tengo la clave de cómo conseguir que la sociedad civil se crea el territorio. El concepto de identidad territorial es tan complicado.

JMB. Existe una visión localista en el territorio y un desproporcionado protagonismo de los ayuntamientos en el proceso de confección de la EDLP Estrategia de desarrollo local participativo ¿Cómo luchamos contra el localismo?

Los ayuntamientos son agentes coadyuvantes, no son los protagonistas. El alcalde se va y cada cuatro años ocupamos 2 años pensando en lo que vamos a hacer. Por otra parte, en los grupos de

trabajo hay que preguntar: ¿Qué es la Canal? quizás descubramos que tenemos que ir a una “Canal federal” por qué la identidad local es más fuerte que la comarcal, quizás es esa realidad, hay que constatarla y –si así fuere- construir un discurso “federal”.

JMB. ¿Cómo valora la imposición de la visión urbanita para con el mundo rural? ¿Cómo debemos trabajar el discurso desde el mundo rural?

En la asignatura que imparto de principios del Desarrollo Rural, uno de los ejercicios es proponer acciones para el territorio. Casi todos los alumnos proponen turismo rural. Esto se da porque lo están viendo desde la óptica de la ciudad... Luego, hay que “ir al territorio” partir de las necesidades del territorio, no en función a los que vayan a venir. Si únicamente pensamos en los que van a venir y dejamos de lado lo que necesitamos de verdad, esas acciones o proyectos ¿qué le resuelven al municipio?.

Mejorar la calidad de vida, debe ser siempre el objetivo; no puedes conseguir que te vea la ciudad de una manera si tú mismo te ves de la misma manera en la que te ve la ciudad, pero, hace falta mucha definición previa y planificación estratégica, pues es la salida fácil y además es un maravilloso escaparate para el político●

Rat penat orellut gran, Jose Mena.

Diferents estudis sobre la llengua valenciana i la seua progressiva pèrdua a comarques centrals com la Canal de Navarrés han donat lloc a investigacions sobre les seues peculiaritats i, per tant, trobem relacions amb la llengua de dues comarques: l'una amb el valencià i l'altra amb una parla característica i especial. Recentment molts estudis han estat relacionats en l'estudi de la llengua valenciana al territori que rodeja la muntanya del Caroig, des de la Canal de Navarrés, amb pobles com Bicorb, pròxim al cim, fins a la Costera. Dues comarques limítrofes territorialment, separades per la llengua.

Antigament aquestes comarques tingueren diferents influències que es veuen hui en dia reflectides als seus parlars, no només pel lèxic sinó també per la seua fonètica, amb la qual comparteixen trets característics.

La Canal de Navarrés, formada per pobles com Anna, Énguera, Xella, Bolbait, Navarrés, Bicorb, Millars o Quesa, es va veure afectada per diferents invasions lingüístiques on predominava la creació d'un dialecte mixt caracteritzat per combinar la llengua castellana d'influència aragonesa amb el català. Abans del segle XIX, a pobles com Énguera es parlava el valencià de manera rural, és a dir a les cases o entre famílies, encara que la majoria de gent utilitzava el castellà com a llengua materna. El segle XX i, en conseqüència, el fi de la República va donar pas a la dictadura i, per tant, la llengua valenciana va sofrir una forta repressió fins al punt de la prohibició de qualsevol llengua que no fora el castellà. Tot açò va provocar una pèrdua progressiva de la parla valenciana a aquesta comarca. Per tant, hui en dia hi ha poca gent que parle el valencià a sa casa. Especialment, el parlar de pobles com Énguera té característiques semblants a altres pobles que també estigueren influenciats per bases castellà-aragoneses mesclades amb el català, provocant un lèxic únic. Creant així una llengua pròpia i digna d'estudi plena de curiositats a l'hora d'estudiar-la. Així que es podria dir que el valencià de la Canal de Navarrés, i en conseqüència eixa zona que rodeja el Caroig, ha anat perdent-se fins al punt d'una castellanització parcial mesclada amb característiques del valencià.

D'altra banda, a part de les influències castellà-aragoneses i catalanes, les quals donaven lloc al dialecte del qual parlàvem abans, trobem relació amb comarques properes com la Costera, on el valencià ha influït fortament als parlars de la Canal de Navarrés. Aquestes característiques tan curioses es deuen

Proximitat territorial, llunyania a la llengua

Claudia Rubio Navarro
 UNED

a la parla valenciana de pobles com Moixent, la Font de la Figuera, Xàtiva, Canals, etc. La Costera està separada territorialment de la Canal només per uns pocs kilòmetres, els quals provoquen influències mútues. Primerament, veiem que Énguera té vocabulari o fonètica clarament valenciana a la seua parla castellana, ja que aquest poble mantenia estretes relacions econòmiques amb pobles valencians com Xàtiva al segle XIX, i era necessari el valencià per a comunicar-se. En canvi, a pobles com Navarrés o Bolbait trobem més semblances amb el castellà, o inclús similituds amb el parlar murcià, d'on cal destacar l'aspiració de la -s- a l'interior de paraules com per exemple "mohca" (mosca). A part del lèxic o vocabulari trobem també pareguts a l'entonació d'ambdues comarques, ja que la Canal està rodejada de pobles valencians parlants on la influència més forta, i que es pot apreciar amb més claredat, és a Anna, seguida d'Énguera o Xella i ja després Bolbait o Navarrés. Aquestes proximitats fonètiques es deuen possiblement al fet que en un temps les famílies tant d'un lloc com de l'altre podrien ajuntar-se i donar lloc a la mescla castellà-valencià parlant.

Passem així a nomenar algunes paraules compartides per les dues comarques a més de pronunciació també compartida, com poden ser: *açò*, *ací* o *allà*; abreviacions que donen lloc a *ca* o *cal*; diferències entre el so /b/ i el so /v/, entre altres. A Anna moltes paraules castellanes es pronuncien amb so valencià, com poden ser les formes del verb anar: "*ba*", "*bamos*", "*ban*"... o confondre sons que en valencià es pronuncien i s'escriuen amb v i en castellà es pronuncia aquesta v, encara que hauria de ser b. Per exemple, "*callo*" o verbs acabats amb -ava que en

castellà pronuncien aquesta v baixa on hauria de ser una b alta. (pensava). També trobem a la Canal de Navarrés una distinció entre la -s- sorda i la -s- sonora, característica clara de la llengua valenciana, on trobem els números catorze o quinze pronunciats com al valencià. A més, hi ha l'ús del passat perifràstic: en compte de *juegue*, es diu "*voy jugar*", "*vamos jugar*", etc., a l'equivalent valencià de: *vaig jugar* o *vam jugar*. O també la presència del verb haver a verbs castellans com per exemple "*yo ha hablao*" (jo ha parlat), on a vegades s'inclou la preposició en: "*S'en ha passao*" (se n'ha passat). Per altra banda, trobem paraules on la vocal -o- es pronuncia fortament oberta, sobretot en paraules acabades amb -a, on aquesta -a passa a ser una -o a l'hora de parlar.

Veient totes aquestes característiques, podem apreciar una forta influència entre les dues comarques perquè, com he dit anteriorment, estan separades només per uns kilòmetres. Per tant, trobem més semblances al vocabulari de totes dues, o a la fonètica, que diferències. I, encara que la Canal de Navarrés i la Costera parlen dues llengües diferents, tenen molta varietat de paraules en comú, provinents per una banda del castellà-aragonès i per altra del català. Així es pot concloure que a la Canal de Navarrés ha anat perdent-se el valencià degut, entre altres coses, a les fortes repressions viscudes a la dictadura del segle XX, ocasionades per la pressió política amb la imposició del castellà com a única llengua i la creació dels mitjans de comunicació de masses on tractaven de difondre, a través de la ràdio o la televisió, missatges clarament poc valencians, centrats al nacionalisme espanyol i, per tant a la llengua castellana. Per tant, perquè es normalitze l'ús del valencià, caldria buscar una coexistència entre les dues llengües i recuperar els sistemes expressius propis de la comarca, tot això en un marc en el qual les institucions locals i comarcals vetllaren per una normalització lingüística ara truncada pel castellà imposat per l'acció política del segle XX.

Torre Tallada, nucli de poblament a la Font de la Figuera, a la divisòria entre el valencià de la Costera i les parles de la Canal.

El passat 25 d'abril les famílies de 162 escoles valencianes votaven si volien, o no, canviar la jornada escolar dels seus fills i filles. Els resultats –encara provisionals a l'escriure aquest text– han sigut que 90 escoles opten pel canvi. I això suposa que al curs 2018-19 hi seran un total de 613 escoles les que organitzaran el seu horari lectiu en un únic tram (de 9h. a 14h.), i no en dos com fins ara passava. Aquestes escoles són majoritàriament de titularitat pública (només un 3,75% són centres privats-concertats) i representen més del 50% del total de centres de la xarxa pública valenciana. La magnitud, només en termes quantitatius, i la velocitat vertiginosa d'aquest canvi reclama, segons la nostra opinió, parlar atenció al procés de transformació dels temps a les nostres escoles, i amb aquestes dels nostres xiquets i xiquetes (i també famílies). Caldria tractar d'esbrinar com han estat les maneres d'aquest procés i quines poden ser (i són) les seues conseqüències. Tot i el tractament majoritari excessivament simplista d'aquest fenomen a la major part de les comunitats educatives implicades –alimentat per una manca d'intervenció en el debat de la Conselleria d'Educació–, pensem que cal tractar de copsar la seua complexitat i, sobretot, valorar com està afectant als xiquets i xiquetes, però també al conjunt de la comunitat educativa.

Ací només ens fixarem en un aspecte que considerem cabdal i que és a penes tractat en el debat, més bé al contrari, es parteix de la seua negació. La pregunta que ens fem és si l'organització dels temps escolars és rellevant o, si al contrari, tant se val l'horari que es realitze en els resultats educatius (i no només acadèmics) dels xiquets i xiquetes. En aquest document intentem respondre a aquesta pregunta sobre la base del treball fet prèviament i que podreu trobar en gran part a Gabaldón i Obiol (2017).

El canvi de jornada escolar al País Valencià

El procés de compactació horària de les hores lectives es va iniciar a l'Estat espanyol a la dècada dels 90 en el context de les reformes educatives d'ales-

La jornada continua i els temps escolars

Daniel Gabaldón i Sandra Obiol
Universitat de València

hores (LOGSE al 1990 i LOPEGCE de 1995) i sorgí com una reivindicació de caràcter laboral per part del professorat. A hores d'ara només País Basc, Navarra i Catalunya tenen un percentatge menor del 10% dels centres públics amb aquest tipus de jornada. La resta de Comunitats Autònomes, especialment Canàries, Extremadura, Illes Balears i Murcia, presenten proporcions significatives de centres que han adoptat aquesta jornada en la xarxa pública¹. Sorprenentment no s'ha publicat cap avaluació rigorosa sobre els possibles efectes d'aquest canvi en diferents dimensions com pot ser el rendiment acadèmic, l'atenció/cansament dels estudiants, la relació de les famílies amb l'escola, la conciliació de la vida laboral i familiar de professorat i famílies, etc. Sí que hi ha però, tot i que escasses, anàlisis que des de la universitat han tractat la qüestió mostrant un balanç desfavorable (Caride, 1994; Feito, 2000, 2007; Fernández Enguita, 2002; Sintès, 2012).

En el cas del País Valencià el procés començà el curs 2013-14 quan s'obri la possibilitat a un grup de centres, públics, que compacten la seua jornada lectiva per tal de poder dur endavant una mena de projecte pilot de l'experiència. Foren un total de nou escoles, a les que s'afegirien 22 més el curs següent amb les expectatives de què es regulara la implantació de la jornada continua i per tant altres centres pogueren accedir-hi. No va passar això, però. En març de 2015, a dos mesos de les eleccions autonòmiques, la Consellera d'Educació d'aquell moment, Maria José Català del Partit Popular, titllà la jornada continua d'antipedagògica² i tancà la porta a una possible extensió del model. L'informe realitzat sobre els centres que aplicaren experimentalment la compactació de la

jornada no eren gens positius: a 8 dels primers 9 centres baixava el rendiment³. L'avaluació de la segona fase del procés aportà també elements que haurien de desencoratjar el canvi de jornada escolar com un menor rendiment i un menor nombre de comensals al menjador escolar (Magisterio, 21.02.2017). De fet l'informe d'experts recomanava la no extensió de la prova pilot.

Tanmateix l'anomenat Govern del Botànic publica en juny de 2016 la normativa reguladora del canvi de jornada escolar als centres valencians⁴. La normativa estableix que són les famílies les que han d'acceptar majoritàriament el canvi proposat pel claustre de professorat i aprovat pel Consell escolar del centre i fa obligatori que el centre ofereixi activitats gratuïtes i voluntàries per a les famílies fins les 17h. Aquesta gratuïtat en l'ordre que regula el procés de canvi de jornada per al curs 2017-18 s'ha matisat amb la possibilitat d'oferir activitats amb un preu per sota dels 18€ mensuals⁵.

Els temps escolars: una anàlisi necessària

Des del nostre parer, i parant atenció al temps, caldria primer que res assenyalar que jornada laboral del professorat⁶, jornada lectiva i jornada escolar no són ni la mateixa cosa ni han de coincidir necessàriament, com en bona part ocorre al nostre sistema educatiu. I després que el temps real d'aprenentatge és una fracció, bastant menuda, del temps teòric d'instrucció. És a dir, que hi ha molts moments disruptius al llarg de la jornada que fan que el temps que els xiquets estan en condicions reals d'aprenentatge és relativament reduït (Gromada i Shewbridge, 2016). D'altra banda cal també remarcar que el sistema educatiu espanyol és, des d'una perspectiva europea, dels que major càrrega lectiva hi té, amb una càrrega plana per nivell educatiu⁷ i a més a més presenta una important intensitat de les jornades lectives, de les més elevades al context europeu, doncs combina eixa alta càrrega lectiva amb un nombre de dies lectius prop de la mitjana de l'OCDE⁸. A més de major rigidesa. No hi trobem elements de flexibilitat

¹ Més informació a Gabaldón i Obiol (2017).

² "Educación rechaza la jornada continua por ser antipedagógica". Noa de la Torre. El Mundo, 17.03.2015. <http://www.elmundo.es/comunidad-valenciana/2015/03/17/5508570ce2704e50038b456d.html>

³ Revista Magisterio, 08.04.2015: <https://issuu.com/gruposiena/docs/12055valencia?e=8701546/12227836>

⁴ Ordre 25/2016, de 13 de juny, DOCV núm. 7806 de 15.06.2016

⁵ Resolució de 25 de gener de 2018, DOCV 8224, 31.01.2018.

⁶ La jornada laboral del professorat són de 37.5 hores setmanals dividides en: lectives (25h. en infantil y primària; 20h. en secundària) complementària (5h. de permanència en el centre) i de lliure disposició (7.5h. dins o fora del centre; 12.5h. en secundària).

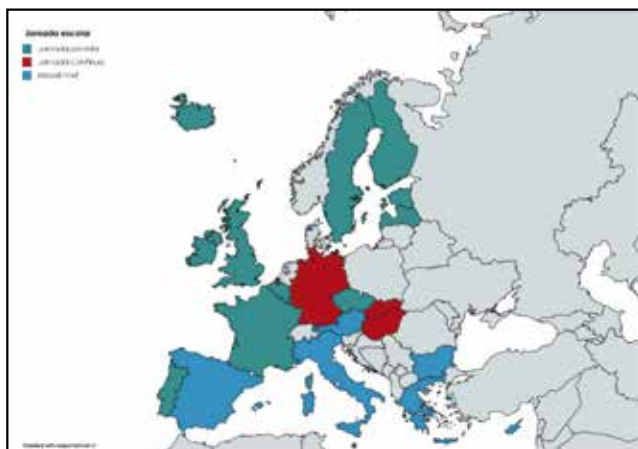
⁷ Tota la primària, dels 6 als 12 anys, encara que des de els 2-3 anys, l'alumnat té la mateixa càrrega lectiva independentment del seu nivell de maduresa. OECD (2016), Education at a Glance 2016: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.187/eag-2016-en>

⁸ European Commission/EACEA/Eurydice, 2016b. Compulsory Education in Europe – 2016/17.

Eurydice Facts and Figures. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

temporal (la possibilitat de decidir localment la distribució del temps, ni entre cursos ni dins d'un curs) i la flexibilitat de matèria és molt reduïda⁹, el que redueix la capacitat d'adaptar les càrregues lectives a les característiques de l'alumnat, i tampoc permet fer-ho al llarg del procés maduratiu que comporta el creixement dels xiquets i xiquetes, doncs a penes hi compta amb progressivitat intraetapa. Aquesta rigidesa és clarament visible amb el canvi de jornada, que és la mateixa per a tot el centres, des d'Educació Infantil –també per a les noves aules de 2 anys– com per als de darrer cicle de Primària, amb 11-12 anys.

Una mirada a l'actual realitat europea respecte l'organització dels temps escolar deixa percebre la seua enorme heterogeneïtat a més a més de la significativa utilització dels descansos així com de la pausa per dinar com a part del procés d'aprenentatge i per tant hi està acompanyada pels docents. La compactació de la jornada lectiva no és la norma, sinó l'excepció. A la figura següent podem veure com és a hores d'ara la jornada escolar a nivell europeu:

Elaboració pròpia a partir de Euridice, 2016.

Dit açò caldria respondre a la pregunta que ens enuncïàvem al començament: és indiferent canviar les hores del temps que els nostres menuts passen a l'escola, com a temps lectiu? Els estudis que existeixen al voltant d'aquesta qüestió són clars al respecte: allà on col·loques el temps d'estudi (i de treball) de les persones influeix en el seu benestar i rendiment, per tant, per al nostre cas implicarà una major (o menor) capacitat d'atenció i de copsar allò que se'ls està intentat transmetre. És cert que dormir les hores suficients i tenir una alimentació adient són condicions estretament relacionades amb una major atenció/menor fatiga. Però a més a més hi ha evidència contrastada

que l'atenció de l'alumnat no és plana al llarg del dia sinó que presenta pics de major atenció al voltant de les 11h.-12h. i també a les 16h. És a dir que el període que es rebutja amb el canvi de jornada (la vesprada) resulta ser més productiu que el període entre les 13h. i les 14h. No és doncs estrany que hi trobem indicis raonables entre la jornada escolar continua i un pitjor rendiment acadèmic (Caride, 1993; Ridao i Gil, 2002; Cavet, 2011; Sintès, 2012).

A més a més d'aquest menor rendiment cal assenyalar algunes altres conseqüències negatives de la compactació horària, tal i com s'està plantejant a les escoles valencianes en l'actualitat. És el cas de l'increment del temps dedicat a fer deures, com ja comprovaren a Galícia (Morán Castro, 2005) o la reducció de l'ús del servei de menjador (Magisterio, 21.02.2017), com també baixa l'ús del centre per a fer activitats extraescolars. A més a més dificulta la relació de les famílies amb el centre i el seu professorat i per tant dificulta la creació d'espais informals i formals de participació. Així com temps real de trobada per als diferents òrgans coordinació del professorat (Fernández Enguita, 2001).

En definitiva, cal tenir en compte el temps com a element clau en l'escola. Un temps que s'ha d'ubicar respectant els ritmes de xiquetes i xiquets doncs només així es podrà millorar la qualitat educativa segons Suchaut (2012). Per a d'això és indefugible, seguint el mateix autor, atorgar de major flexibilitat a l'àmbit local, la coordinació de les accions educatives locals i la mobilització del cos docent per fer un millor ús del temps disponible. Tot amb la fita última de millorar el funcionament de l'escola pública. No es pot plantejar un canvi d'aquestes característiques, ja al segle XXI, d'esquenes a les evidències científiques no ja només de l'àmbit de la pedagogia sinó també de la medicina, la psicologia, o la sociologia. En el cas valencià caldria aconseguir una organització del temps escolar que fora flexible i que s'adequara a les capacitats de l'estudiantat i això significa que el temps lectiu s'incrementa segons el desenvolupament maduratiu dels xiquets i xiquetes. Una organització temporal que siga capaç d'ajustar-se als bioritmes dels xiquets i que puga fer disminuir la diversitat i

desigualtat entre l'estudiantat, a través de temps dedicat al reforç. Una organització temporal que plantege també descansos suficients al llarg del dia i al llarg del curs (temps pausat). I per últim que es tinguen en consideració la diversitat familiar i les seues necessitats en termes de la funció de guarda i custòdia de l'escola (temps acompanyat), així com la necessitat de major flexibilitat respecte l'organització horària del professorat.

En conclusió, volem insistir en la importància d'adaptar els temps d'ensenyament a les necessitats i característiques de l'alumnat. El temps d'ensenyament que no es sincronitza adequadament a les necessitats i característiques de l'alumnat és, en bona mesura, temps perdut a més a més d'una pèrdua de temps.

Bibliografia

- Caride, J.A. (1994). El estado de la cuestión. *Cuadernos de Pedagogía*, (221), 69-69.
- Cavet, A. (2011) Rythmes scolaires: pour une dynamique nouvelle des temps éducatifs. Dossier d'actualité de la VST, núm. 60.
- Feito Alonso, R. (2000). Sobre el debate de la jornada escolar. *Cuenta y razón*, (116), 45-51.
- Feito Alonso, R. (2007). Tiempos escolares. *Cuadernos de pedagogía*, (365), 74-79
- Fernández Enguita, M. (2002) *La jornada escolar: propuestas para el debate*. Barcelona, Ariel.
- Gabaldón, D.; Obiol, S. (2017) Guía sobre tiempos escolares. *Creativity and Educational Innovation Review*, núm.1. DOI: <https://doi.org/10.7203/CREATIVITY.1.9924>
- Gromada, A.; Shewbridge, C. (2016), Student Learning Time: A Literature Review, OECD Education Working Papers, No. 127, OECD Publishing, Paris. DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/5jm409kqqkj-en>
- Morán de Castro, M.C. (2005) A xornada escolar na vida cotiá da infancia. Análise da incidencia das modalidades de sesión "partida-única" nos procesos de socialización infantil en Galicia. Tesis doctoral. <http://hdl.handle.net/10347/9645>
- Ridao, I.; Gil, J. (2002) La jornada escolar y el rendimiento de los alumnos. *Revista de Educación*, (327), 141-156
- Sintès, E. (2012) *A les tres a casa? L'impacte social i educatiu de la jornada escolar contínua*. Fundació Jaume Bofill.
- Suchaut, B. (2012) Pour une nouvelle organisation du temps scolaire a l'école primaire. 12032.

⁹ European Commission/EACEA/Eurydice, 2016c. Recommended Annual Instruction Time in Fulltime Compulsory Education in Europe 2015/16. Eurydice – Facts and Figures. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Visité por primera vez el abrigo del Garrofero el invierno de 2009. Era un día frío, a juzgar por las vestimentas que lucimos en las fotografías. Fue en una visita breve, de lejos y a través de unos

Redescubriendo el Abrigo del Garrofero

Trini Martínez i Rubio

fríos barrotes, que me enfrentaba por primera vez a aquél panel prehistórico del que tan solo conocíamos unas breves notas en algún artículo generalista.

El Garrofero es un abrigo rocoso que se abre en la margen derecha del **Río Grande, en Navarrés** y que, durante el Neolítico, sirvió de lienzo para expresar, mediante imágenes, las creencias de los moradores de nuestros montes. Las pinturas rupestres fueron descubiertas en 1972 y en 1998, junto al resto de Arte Rupestre del Arco Mediterráneo de la Península Ibérica, fue declarado **Patrimonio Mundial** por la **UNESCO**. Con 7.000 años de antigüedad, hasta nuestros días han llegado más de 30 figuras repartidas en 5 paneles.

En 2014 gracias al empuje de Ximo Martorell, llevamos hasta el Ayuntamiento de Navarrés la propuesta para rescatar aquellas figuras pintadas de la jaula en las que estaban encerradas y Estela Darocas, aun sin saber muy bien de qué se trataba todo aquello, se puso al frente del equipo de rescate.

Desde entonces, hemos cambiado el cierre, hemos limpiado los paneles decorados y hemos hecho una documentación exhaustiva de los motivos. El abrigo vuelve a ser un abrigo, no una celda y las figuras ahora ofrecen una mejor lectura. Incredula de mí, jamás imaginé que el proceso de limpieza daría aquellos resultados: han aparecido figuras que antes no se veían; otras permiten ahora una mejor interpretación que nos llevan a hablar de una escena que tiene mucho que aportar al estudio del arte rupestre levantino.

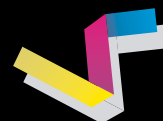
En el primer grupo, figuras que no se veían y que ahora vemos con claridad, se encuentran los restos de una figura femenina que, de haberse conservado completa, alcanzaría unas dimensiones nada despreciables para lo que es la media en el arte Levantino. Sin embargo, la conservación del arte rupestre tiene algo de perverso y mucho de cruel, pues permite que veamos que ahí estuvo la figura de la mujer que avanzaba con paso decidido hacia la derecha vistiendo

una falda “plisada” y de amplios vuelos, pero nos impide contemplarla en todo su esplendor, completa. Una figura femenina que ahora sabemos, también gracias al Garrofero, está mucho más presente en los paneles levantinos de lo que se vino escribiendo durante décadas, matizando aquella imagen del “arte de los cazadores” que debían justificar, con sus armas y actitudes, la cronología de este arte prehistórico.

En el segundo grupo, el de figuras que permiten una interpretación más apurada, encontramos una maravillosa rareza. Se trata de la escena de monta o captura de la cabra viva. En ella, una figura humana con el tocado en la cabeza típico del núcleo artístico del Xúquer, cabalga a lomos de una cabra montés. La verdad es que la imagen da pie a esa especulación que alimenta nuestra disciplina: las interpretaciones son libres. Pero en lo que creo que coincidiríamos todos estando delante de la imagen es que, todavía hoy, la escena transmite tensión, velocidad... autenticidad!

Hay mucho más en el Abrigo del Garrofero, claro, aunque no cabe aquí ni es el momento por lo que esperaremos impacientes la tesis de Xavier Martorell. Pero en definitiva y visto con perspectiva, actuar sobre el Abrigo del Garrofero nos ha permitido redescubrirlo, liberarlo de la jaula, rescatarlo del olvido, darle el trato que merecía y darlo a conocer en Navarrés, donde era un desconocido. Pero esto ya es pasado y ahora toca mirar al futuro. El futuro del Abrigo del Garrofero es el de articular junto al resto de conjuntos de arte rupestre del Río Grande y del Macizo del Caroig, un sistema radicular sólido de base (pre)histórica, esto es cultural, que contribuya a la cohesión, y con ella al crecimiento, de la comarca.

La última vez que estuve en el Garrofero, hará un par de meses, sería por abril, no quedaba ni rastro del invierno, ni del frío, y un tímido sol de primavera se atrevía entre las copas de aquel bosque infinito que se cobija en el Río Grande iluminando aquellas imágenes, calentándome el espíritu.

“Caroche puede considerarse como el centro y punto de unión de todos los montes esparcidos por El Reyno de Valencia”

ANTONIO JOSÉ CAVANILLES
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia (1795-1797)

El presente artículo pretende, por un lado, describir un itinerario abordando diferente temática de interpretación paisajística, ambiental y cultural. Por otro lado, dar a conocer uno de los recorridos de mayor relevancia a todos los niveles territoriales, y especialmente en el levante peninsular, el GR-7.

A modo introductorio, hablar de GR, como sus siglas indican, es sinónimo de hablar de senderos de “*Gran Recorrido*”, que generalmente tienen una longitud que supera los 50 km. Este tipo de senderos están balizados con unas marcas características consistentes en una raya blanca sobre otra roja y que vamos a encontrar durante todo nuestro recorrido pintadas sobre troncos de árboles, piedras o soportes específicos. La ruta planteada se integra por completo dentro del sendero GR-7 que atraviesa el este peninsular desde Andorra hasta el estrecho de Gibraltar, a cierta distancia de la costa y que forma parte del sendero europeo E-4 (Tarifa-España). Su longitud total, aproximadamente 10.500

De Benali a Venta Boquilla por el GR-7

Javier Reig Fabra

km, lo convierte en uno de los itinerarios europeos de mayor recorrido.

Realizando un “*zoom in*” situamos nuestro itinerario en la Sierra de Enguera, en el extremo meridional de la Plataforma del Caroig, siguiendo en general, una dirección NNW-SSE. Se trata de un recorrido de dificultad media por su longitud, aproximadamente 20 km y por su desnivel positivo, sobrepasando los 300 m.

Enclave sin igual

A aproximadamente 18 km de Enguera y a una altitud de 750 m encontramos el Caserío de Benali. Punto de partida perfecto que nos sitúa en pleno corazón de la Sierra de Enguera. Fue en su día una alquería en el periodo de dominación musulmana y antiguamente albergaba una torre, “La Torre de Benali”, hoy desaparecida y de la que sólo se aprecian parte de sus restos adosados a las viviendas cercanas. El conjunto lo forman una ermita dedicada a San Antonio de Padua, cuatro casas y una fuente. En la actualidad varias de las casas han sido reformadas y están dedicadas al turismo rural y a la promoción de productos agroecológicos de la zona

(ADENE). El panel informativo del GR-7 nos da la bienvenida al principio del recorrido.

Un paisaje agroforestal

Las primeras marcas del GR-7 discurren por un camino prácticamente paralelo a la CV-584 que enlaza el “*Cordel de Benali*” con la “*Cañada Real de Almansa*” situándonos sin saberlo sobre una necrópolis ibérica de más de 25 siglos de antigüedad. A la vista no es de extrañar que Antonio J. Cavanilles describiera el Macizo del Caroig como “*el gran desierto valenciano*” pues se encuentra prácticamente deshabitado. Sin embargo, dado lo “inhóspito” que pueda parecer, el paisaje se ha visto claramente condicionado por las actividades humanas. Nos encontramos ante un paisaje agroforestal derivado de la práctica de actividades tales como la silvicultura, ganadería o agricultura. Y pese al predominio de la cubierta forestal, la actividad agrícola ha dejado su huella siendo muy numerosas las manifestaciones visibles como laderas aterrazadas con ribazos de piedra, caminos y vías pecuarias o cabañas de pastor (HERMOSILLA, IRANZO, 2017).

A la altura del Km 16,8, a la derecha, tomamos una salida en la que encontramos varias señales indicadoras, siendo en este punto donde nuestro recorrido se empareja, de forma momentánea, con el Sendero Local SLV-7. Este sendero es una alternativa altamente recomen-

Caserío del Chorrillo.

dable ya que enlaza posteriormente con el GR-7 y nos sumerge en el “*Bco. de la Carrasca*”, que forma parte del Paraje Natural Municipal “*Barrancos Carrasca-Gatillo*”, siendo uno de los enclaves de mayor valor paisajístico y en mejor estado de conservación.

Siguiendo el camino, o ruta normal, atravesamos campos de cultivo, bosques de carrascas y pequeños pinares. Este mosaico tiene un reflejo paisajístico pues se combina con ese hábitat tradicionalmente de tipo disperso, ligado a los caseríos agrícolas, muchos de ellos actualmente deshabitados. En este sentido, destaca la “*Casa Palop*”, que a lo lejos se alza imponente rodeado de tierras de pasto o la “*Casa Pepe Rafael*”, esta última en estado ruinoso. La actividad cinegética también ha dejado su marca con los *majanos* de piedra, montículos de piedras visibles a orillas del camino que sirven de refugio para conejos y pequeños roedores.

Desde “*Casa Pepe Rafael*” (730 m) el camino se convierte en una senda en descenso, repleta de palmitos (*Chamaerops humilis*), que nos sitúa en la “*Umbría del Mudo*”. Se trata de un abrigo y gran mirador, con vistas en un primer plano a la “*Solana de la Guarañonera*” y de telón fondo la zona de “*Los Altos*”, por encima de la cual, sobresalen algunas de las principales alturas del territorio valenciano como el Benicadell o Montcabrer.

Extenso relieve tabular

La “*Casa de la Guarañonera*” (589 m) destaca en el paisaje, actuando como epicentro del entorno. La casa cuenta con dos hermosos pozos de agua, de los que se nutrían sus antiguos habitantes y elemento fundamental en este tipo de construcción aislada y dispersa. Vadeando la casa por su lado izquierdo y siguiendo marcas llegamos al “*Bco. de las Higueras*” (530 m) donde, tras cruzarlo, la senda comienza su ascenso hasta el “*Tintorero*” por la “*Umbría de la Casa Molla*” llegando al vértice geodésico (765 m), muy cerca de la Torre de Vigilancia Forestal de ADENE.

Desde este punto, el más alto de nuestro recorrido, las vistas son excepcionales, permitiéndonos observar claramente la morfología de esta vasta extensión de tierras montañas. El Macizo del Caroig se muestra como un extenso relieve tabular donde confluyen los relieves ibéricos procedentes del noroeste, con las sierras prebéticas que por el sudoeste se introducen en tierras valencianas. Este conjunto montañoso constituye uno de los últimos contrafuertes del Sistema Ibérico y aunque su zona norte presenta una topografía más regular,

hacia el sur, el resto del conjunto es algo más complejo por el contacto con los relieves béticos. Es aquí, en el límite sur del Macizo del Caroig, donde el modelado cárstico y la erosión diferencial de las aguas de escorrentía han propiciado un paisaje agreste, en el que se alternan bloques elevados y profundos barrancos.

Naturaleza calcárea, riqueza natural y cultural

Tras cruzar la carretera CV-590 (Enguera-Ayora) atravesamos un pequeño pinar llegando a la “*Casa del Calderón*”, con su hermoso pino carrasco y su amplia explanada. Siguiendo marcas, una senda nos conduce hasta la pista forestal de “*La Maravillosa*”, un camino pedregoso que discurre sobre un manto verde de matorrales y monte bajo con vistas a “*La Plana*” y a las sierras alicantinas. Abandonando la pista, por un cruce indicado, descendemos directamente al interior del “*Bco. de la Hoz*”.

El Paraje Natural Municipal “*Bco. de la Hoz*” se encuentra incluido en su totalidad como Lugar de Importancia Comunitaria (LIC). Desde la parte alta del camino se aprecia claramente su orografía, conformada por procesos erosivos sobre materiales calcáreos mesozoicos donde el cauce discurre profundamente encajado entre vertiginosas paredes de roca, originando un paisaje de gran espectacularidad y belleza. La geología de este conjunto y sus rasgos climáticos han propiciado procesos cársticos, que dan lugar a unos paisajes de formas singulares y observables, como por ejemplo la “*Piedra de la Ventana*”, bautizada así por el botánico Cavanilles a su paso en 1792 y a lo lejos, el “*Cerro Sancho*”.

Durante el descenso, todo se maximiza y las ruinas del “*Caserío del Chorrillo*” destacan sobre el gran anfiteatro natural que nos rodea. En su interior las fuentes son muy numerosas, como la “*Fuente de la Noguera*” (a pocos metros del camino) y la flora adquiere protagonismo albergando la microrreserva de flora “*El Chorrillo*”. La vegetación predominante corresponde a una maquia mediterránea formada por arbustos y matas aromáticas, que han regenerado tras los devastadores incendios de los años 1994 y 1999. De su composición florística destacan especies rebrotadoras adaptadas al fuego, como la coscoja (*Quercus coccifera*), el lentisco (*Pistacia lentiscus*), el enebro (*Juniperus oxicedrus*), la sabina (*Juniperus phoenicea*), el brezo (*Erica multiflora*), la aliaga (*Ulex parviflorus*), el romero (*Rosmarinus officinalis*), la jara (*Cistus albidus*), el tomillo (*Thymus vulgaris*) o la pebrilla (*Thymus pipere-*

lla). En los paredones rocosos crecen plantas rupícolas tan raras como los zapatitos de la virgen (*Sarcocapnos saetabensis*) que en primavera salpican los peñascos de esferas rosadas, el ombligo de venus (*Umbiliculus rupestris*) o la grasilla (*Pinguicula sp.*), planta carnívora que atrapa insectos en sus hojas extrayéndoles el nitrógeno y fósforo que necesita para vivir.

También destacan numerosos elementos patrimoniales de gran valor que testimonian la existencia de actividad humana en la zona como la “*Cueva Santa*” (santuario de la época medieval), las pinturas rupestres del “*Charco de la Pregunta*” o yacimientos arqueológicos del Paleolítico Superior y Neolítico.

Coda Final

Siguiendo el camino concluiríamos este recorrido a través del “*Bco. de Boquilla*” que nos llevaría directamente al “*Río Canyoles*” entre los términos de Moixent y Vallada. Se trata de un itinerario muy completo que ofrece al observador un mosaico de paisajes, desde los más abruptos y forestales hasta paisajes agroforestales más antropizados donde la actividad humana ha sabido convivir de una forma integradora y transformadora. También nos sitúa en un enclave único, debido a su riqueza natural y a sus valores ecológicos e histórico-culturales. Este recorrido solo es una minúscula parte del gran GR-7 y su final no es más que el principio de otro por descubrir.

Referencias Bibliográficas

CAVANILLES, ANTONIO J.

Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia. Madrid, 1795-1797.

PIQUERAS HABA, JUAN.

Geografía de les comarques valencianes. Valencia, 1995.

HERMOSILLA, J. y IRANZO, E. E.

Caroig-Muela de Cortes: El paradigma del relieve tabular y los desiertos humanos. Departament Geografia Universitat de València. 2017 (Artículo).

Referencias web

SENDEROS GR. <http://www.senderosgr.es/es/gr-7-de-andorra-a-tarifa/>

ADENE (Asociación para la Defensa de la Naturaleza de Enguera). <https://adene.es/>

Conselleria de Agricultura, Medio Ambiente, Cambio Climático y Desarrollo Rural. <http://www.agroambient.gva.es/es>

Fa centenars de milions d'anys la Ribera no existia, tot era una mar enorme i no hi havia terra ferma. En aquells temps remots el Món estava dominat per una colla de deus que posseïen uns poders extraordinaris, però, al mateix temps tenien febleses i vicis com els humans. Aquesta estranya unió de poders i debilitats generava, de llarg en llarg, situacions explosives i cataclismes d'una magnitud tal que ara mateix ens resultaria difícil d'imaginar. Durant un llarguíssim període de temps cap cosa remarcable va ocórrer en aquest espai, tan sols una avorrida successió de dies i nits, d'estius i d'hiverns, però tot arriba a la seua fi.

Fosc, com així anomenarem el deu de les entranyes de la Terra, romania adormit des de feia tant de temps que ningú recordava ja quan havia començat el seu llarg descans. De sobte, un dia despertà de la seua letargia i l'envaí una poderosa necessitat d'eixir de la immobilitat i d'aquella calma tan prolongada. Començà a desemperesir-se i cadascun dels seus lents moviments es traduïa en fortíssimes tremolors que agitaren la tranquil·la superfície marina, generant unes ones gegantines que recorregueren embravides la superfície de la mar en totes les direccions.

Però això fou només el començament, després d'aquesta suau manifes-

Història mítica

Roger Pons i Vidal

tació inicial, començà Fosc a estirar-se i estirar-se com intentant traure-hi el cap, els braços, el tors i en un no-res emergiren els primers cims de muntanyes sobre el cobertor blau, formant unes illes primigènies, que hui en dia són el Matamon i el Cavall Bernat.

I es veu que aquells moviments li produïen un plaer tan intens que continuà estirant-se més i més, i al mateix temps les terres planes del fons marí es varen elevar tant que les aigües anaren retirant-se, originant llacs ací i allà que amb el pas dels temps i sota l'efecte del no menys poderós déu Sol, anaren asseccant-se o formant aiguamolls.

Un dia Fosc obrí els ulls, contemplà com havia quedat tot i es digué complagut:

—Uff! Què bonic! Mai m'haguera pensat que la Terra poguera ser tan preciosa! Mireu quines muntanyes! Quina bellesa! Oooh! Quines valls tan plenes d'encant! Com n'estic de satisfet de la meua obra!

I dit això, se sentí tan cansat que, exhaust, tornà a afonar-se en les entranyes de la Terra per descansar i es quedà de nou adormit. I aleshores la calma

tornà a apoderar-se d'aquestes terres durant un altre llarg període de temps. Va ser aleshores quan la deessa Mar, a la que li havien molestat les violentes sacssades de Fosc, va sentir-se motivada a actuar. Mar era una deessa molt voluble. Tan prompte estava calmada, com en un tres i no-res es tornava tempestuosa; tan prompte era plàcida i amable, com esdevenia cruel i destructora. Però, casualment esdevingué que en aquell moment, Mar va sentir la necessitat de sentir-se generosa.

—D'ara endavant bufaré terra endins i enviaré núvols carregats d'aigua perquè arriuen les muntanyes i les valls. Serà el meu regal a aquestes noves terres acabades de nàixer de les meues entranyes.

Ben prompte aquesta divina protecció sobre aquelles terres verges va provocar que començaren a florir milers de plantes de tot tipus i condició, des de la minúscula molsa a l'arbre robust i d'ampla capçada com l'àlber; des de les espècies gregàries que creixien en colònies de centenars d'individus com el senill, a les més senzilles però exquisides orquídies... I el mateix ocorregué amb multitud d'animals de tota classe que poblaren aquestes terres.

Fruit d'aquella generosa relació de la mar amb la terra, en el lent transcurs dels temps tingué lloc el naixement d'una criatura gràcil, fresca i tan atracti-

Gamarús, Jose Mena.

va com mai s'havia conegut per aquests indrets, era un corrent continu d'aigua dolça que rebé el nom de Xúquer.

Aquest riu començà a córrer des de molt lluny, en unes muntanyes tan altes que fregaven la panxa dels núvols i al llarg del seu recorregut mudava tant la seua aparença que a cada lloc semblava un ésser distint. En els seus primers passos era com un infant, inquiet, cabriolenc, sempre pegant bots i cantant melodies captivadores. Més endavant es tornava poderós i presumia dels seus esplendorosos salts d'aigua produint variades músiques que encisaven les nimfes. I al seu tram final, com els vells, s'engreixava i avançava pesadament cap a la mar fent capritxoses giragonses.

Aventurer com era i molt decidit, no és difícil d'imaginar la colla de seductores pretendents que li eixiren per un i altre costat als estrets de Jorquera, d'Alcalà, o per Cofrents per citar-ne només unes quantes de les belleses amb sinuoses corbes que intentaren conquerir-lo. Roques ben plantades, que anaven d'un gris perla a altres que cada capvespre vestien túniques d'or intentant captivar aquest jove intrèpid. Però aquest riu jove s'esmunyia amb facilitat i esquivava les abraçades girant a dreta o esquerra, accelerant la velocitat o fent tolls segons li convenia per eixir del pas, i sempre amb un somriure amable i una potent rialla que deixava a tota aquella cort contenta, sense comprometre's a abandonar el seu camí cap a la Mediterrània, que era el seu destí.

Però arribà un moment, en arribar als llargs estrets entre Cofrents i Tous, on les seues aigües foren envoltades per uns braços femenins molt seductors, els que li estenien les Muntanyes del Caroig. La veritat és que formaven un massís muntanyós discret, amb cims de poca altitud i on la neu romania poc temps; però lluien unes moles tan esveltes, uns boscos tan espessos i uns tallats tan impressionants que el jove riu no sabia cap on mirar. Damunt, en passar tant de temps acariciant la fina superfície d'aquelles roques, a la fi, Xúquer va caure rendit als seus encants. Així, doncs, els dos es van enamorar i començaren a imaginar com podia ser el seu futur.

—Junts podem donar una preciosa descendència— li digué el riu a cau d'orella. Ella assentí entre rialles afalagades i d'aquesta manera quedà signat el compromís entre les Muntanyes del Caroig i el riu Xúquer.

Pels temps, aquella promesa secreta d'enamorats transcendí i es formalitzà solemnement com corresponia a personatges tan singulars, així que s'anuncià per tots els pujols i les planes, les valls

i els barrancs, les platges i els aiguamolls. Els ocells cantaren la notícia per tot arreu, a fi que no hi haguera cap criatura en aquest extens territori que no s'enterara. Però de vegades ocorren coses inesperades i es produeix algun error.

Arribat el dia de la festivitat, els padrins foren una parella de déus que no podien ser més diferents: Sol i Fosc. Començà Sol donant-los la seua benedicció.

—Espere que el regal que us oferiré siga del vostre gust, vos donaré molta llum i dies assolellats per a que passeu hiverns tebis i gaudiu prenent el solet. Tindreu primaveres llargues que donaran molts fruits i verdures en abundància. A l'estiu potser tindreu calor, però açò, que alguns consideraran un inconvenient, és també un avantatge ja que les terres seran tan productives que podreu fer tres collites a l'any. La tardor serà plàcida, poc a poc anirà esmortint-se la calor i tornareu a recollir fruits espessos: faves, carxofes, cacau, taronges... La serra s'omplirà de flors de bruc, romaní, timó i les abelles ompliran els ruscos de dolcíssima mel. I quan arribe l'hivern, el fred no serà tan intens com a altres terres, i la neu, quan caiga, no serà duradora.

Fosc, gran amant de l'obscuritat volgué també fer-los un regal: Jo vos regalaré la nit per a que hi haja moments de descans i pugueu raonar tranquils, o fer festes i contemplar la Lluna i les estrelles del cel, per adonar-vos de dues coses importants: que ni tot ha de ser treballar, ni estem sols a l'univers. Però s'havia produït un lamentable oblit i alguns déus no foren convidats a les noces, i això entre ells té molt males conseqüències. Volcà, deu del foc intern i extern, muntà en còlera i els llançà una maledicció:

—Expulsaré per un cràter les roques foses del meu interior per a que la lava cobrisca tota la terra, a més a més, cada cert temps llançaré foc sobre les plantes per a que arrase els boscos i no quede res viu sobre la terra.

Aleshores intervingué Flora, deessa de les plantes, amb aquestes paraules:

—Jo no puc eliminar el càstig d'un altre deu però vaig a ajudar-vos, faré un encanteri que modificarà alguns elements per a que els seus efectes no siguen tan adversos. A partir d'ara hi haurà moltes plantes que podran reviuir després que el foc les haja cremades, i hi haurà moltes llavors que després d'un incendi rebrotaran amb molta intensitat per tornar a cobrir el sòl el més de pressa possible. Però encara quedava una altra deessa enrabada, Mar, tan voluble i presumida ella, es va sentir molt ofesa per

l'oblit i també els llançà una maledicció:

—S'ha acabat això de que els núvols porten la pluja amb regularitat. A partir d'ara hi haurà llargues temporades, mesos i mesos en els quals no caurà ni una gota, i altres en les que enviaré els meus núvols carregats amb immenses quantitats d'aigua per a que la solten torrencialment i formen destructores riuades que s'emporten el sòl de les muntanyes, els arbres de les riberes i tot el que es troben per davant.

Fosc, que era el déu més poderós i tenia el geni molt curt, s'empipà i escridassà ben fort:

—Ja estic cansat de les vostres sensibleries i exageracions. Tu, Volcà, només faràs una erupció cada 5 milions d'anys; i tu Mar, sàpigues que amb tot el fang que formen les pluges quan arrosseguen la terra de les muntanyes cremades es formarà una plana abans d'arribar a la teua vora, tan fèrtil i plena d'encant que serà l'enveja de tot el món. I ara que ja heu dit allò que vos ha dut ací, ja podeu anar-se'n si no voleu que vos destruisca.

La festa va continuar i hi hagué una gran alegria general per celebrar aquesta meravellosa unió entre els Muntanyes del Caroig i el riu Xúquer, que lentament, riuada a riuada, donaria lloc al naixement de la nostra comarca, una de les terres més fèrtils del Món. Des d'aleshores la Ribera és així, una terra molt productiva, amb estius calorosos i hiverns suaus, amb esporàdiques riuades que inunden terres i pobles, que s'alternen amb llargues sequeres que posen a prova les plantes, i grans temporades en les que el riu aporta les aigües que donen vida a aquesta terra. Pel temps arribaren els humans, primer s'establiren a les coves de les muntanyes; més endavant començaren a edificar vivendes i després conformaren els pobles. Construïren séquies i camins, treballaren la terra i aconseguiren canviar el color del paisatge, fent de tot ell un immens verger.

El Xúquer continua manant cara la mar, però segur que algun altre déu li ha llançat una maledicció perquè cada vegada porta menys aigua i tots volen emportar-se la poca que hi du.

Ara és l'hora de tornar-li el favor que el nostre pare Xúquer ens va fer en aquell passat remot, ara és ell el que ens necessita: lluitem per evitar que entre uns i altres el deixen sec i per a que recobre tota la seua vitalitat.

Natura salvatge del massís del Caroig es el títol d'aquest treball en el que el fotògraf de naturalesa Jose Mena ha unit l'esforç i el coneixement en matèria de fotografia i saber sobre el medi natural, posant a l'abast de qualsevol amant de la natura una sèrie de imatges captades estos últims anys. El fotògraf ha centrat el seu treball al Massís del Caroig, on el riu Xúquer s'obri pas entre muntanyes, formant un paisatge salvatge i sobrecolridor, paratges durs, punyents i solitaris com pocs a tot el territori valencià.

Aquest castellonenc va començar a mirar cara a cara a la Natura amb la càmera que li regalaren els seus pares quan era només que un xiquet. Tots els demés companys quan tornaven a casa després d'una eixida escolar o un campament portaven a casa fotografies de grup o llocs que havien visitat. Jose no. A les fotos de Jose podem trobar una fila de formigues que portaven menjar cap a la colònia, escarabats, animals de mil maneres que era el que a ell li cridava l'atenció i volia guardar a la retina per sempre. Recuperava amb fets un dels pensaments pedagògics més ancestrals. El món està habitat per diferents tipus de subjectes o persones, humans i no-humans, que aprenen la realitat des de diferents punts de vista. Des del perspectivisme antropomòrfic les relacions socials no es limiten als éssers humans, sinó que inclouen també a animals, plantes... És on ell va començar a deixar les seues primeres petjades al paper fotogràfic.

Amb els anys vingué l'experiència, el coneixement que ajudaria a desenvolupar la creativitat, l'estudi del mig, el perfeccionament de la tècnica, l'interès per la biologia que no l'ha deixat mai de la mà i ha sabut compartir a les seues publicacions i col·laboracions de lletres, i sempre, sempre aquell instint ancestral que l'ha convertit en un poeta-científic al convertir l'objectiu de la càmera en una prolongació del seu ull, del seu pensament que ens transmet tota la passió vocacional posada per aconseguir el moment, per mostrar-nos una espècie que forma part del nostre mig, però que només hem pogut veure de passada volant pel cel o creuant un camí alguna que altra vegada ràpidament sense poder apreciar bé formes, color... ens mostra fins i tot la mirada del nostre desconegut, els trets més detallats que podem contemplar a plaer.

Les imatges dels animals salvatges que formen part del seu treball, han sigut possible gràcies a un exhaustiu treball de camp previ, seguint els hàbits de la fauna i preparant tots els detalls metòdicament. Un dels mèrits d'aquesta professió és la paciència que li posa per poder captar la imatge. El més bonic de les imatges de Mena és que totes estan fetes al mateix hàbitat de

Natura salvatge del massís del Caroig

Neus Asensi

l'espècie que ens mostra, tal és el respecte amb el que treballa que sempre és ell qui s'enfonsa amb l'entorn, per poder captar el moment de l'animal sense alterar la seua rutina. Siga dia o nit, hivern o a l'estiu amb sol, pluja o vent, José, impassible, esmorteix amb la vocació el més cru dels elements.

Mai ha posat en perill la integritat física de l'animal, i el benestar d'aquest ha estat sempre per damunt de l'obtenció de qualsevol fotografia.

La natura intuïda de Jose Mena a través de les seues fotografies, ens descobreix tot un món que a ulls de la gent és totalment imperceptible. El fotògraf és fusiona amb el paisatge, respectant el seu hàbitat, passant desapercebut, per a així, recorrent a sofisticades tècniques de camuflatge ens acosta la bellesa de la natura quan l'home no intervé amb ella.

És important i convenient explicar que per a aconseguir imatges de gran qualitat quan tractem amb la fauna salvatge, és extraordinàriament difícil i es requereix d'uns profunds coneixements naturalistes, innumerables preparatius, domini de la tècnica fotogràfica, i com no estar preparat per a aguantar llargues jornades a la muntanya, per camins, per sendes, barrancs, valls... de vegades amb climatologia adversa... però també, es necessita tenir un poc de sort, però sobretot moltíssima paciència. L'autor, en aquest cas, reuneix totes aquestes qualitats.

En Jose Mena la fotografia s'ha convertit en una espècie de "projecció del seu esperit", i ha sabut com ningú "llegir" en la natura, on ha expressat el seu sentiment a través de les imatges, convertint aquestes en art. Ens ensenya a mantenir la coherència, el vincle. Mentre estem veient el gripau envoltat de gotes d'aigua, el mussol volant i caçant amb tot el seu esplendor retallat al capvespre del Caroig, estem mirant dins de nosaltres, estem pensant en que la imatge que tenim endavant és una

meravella i que poder estar contemplant-la és una altra, i de les grans.

Quan parles en José pareix que no hi haja riu, cova, muntanya capaç de amagar-li un secret. Sap on i quan trobar l'animal que es proposa com si seguira un cant de sirena, no li fa por el fred, la nit, baixar a una caverna obscura, passejar-se pel fang del riu fins trobar una serp "bonica" i jugar amb ella fins que aconsegueix els moviments que busca. Puix res, un dia se presenta en ma casa de Jorcas, a Terol per buscar una espècie d'escurçó que només es cria per allí i no va parar fins que la va trobar i la va fotografiar al seu gust. I com aquest botó de mostra, mil anècdotes més que omplim els seus dies.

És un fotògraf de natura atípic, moltes vegades, m'atreviria a dir, anàrquic, indisciplinat, que no atén a les normes establides: te la tranquil·litat suficient per a passar hores d'espera en un incòmode amagatall a l'espera de que arribe algun animal, o a recrear-se davant d'un paisatge a fotografiar però, eixa calma es pot convertir en nerviosisme i impulsivitat quan, te que travessar muntanyes cobertes d'inaccessibles matolls sense cap indici de sendes ni camins a la recerca d'un motiu a fotografiar. Flexible i polivalent a l'hora de retratar la natura, fuig de qualsevol especialització en les diverses variants que te la fotografia de natura. El nostre fotògraf domina cadascuna d'elles, i igual li dona fotografiar una minúscula aranya que un gran porc senglar, les flors d'una bonica herba de primavera que l'agrest paisatge d'una muntanya, el ràpid vol d'un rat penat que el lent caminar d'un gripau... aplicant les diferents tècniques requerides per a cada situació. Tot un reporter de la natura al que no puc imaginar-me sense una càmera...

Per acabar –i ací cadascú que faça la seua valoració i interpretació– dir que, ser fotògraf es relativament fàcil, ser un gran fotògraf de natura en canvi, és molt complicat. Gràcies, per la teua gran qualitat humana i professional, i per apropar-nos tan magistralment la riquesa del nostre entorn natural, tan castigat per l'irracional progrés i que deguem protegir per a les generacions venidores. Eixa ha de ser i no altra, la nostra obligació ●

Los objetivos y finalidades del IETEC son:

1. El análisis de la problemática territorial, ecosocial, cultural, patrimonial, etc. de El Caroig y la propuesta de posibles soluciones.

2. La defensa del patrimonio natural, cultural, lingüístico, histórico y artístico de este territorio, fomentando su catalogación, conservación y divulgación.

3. Promover estudios e investigaciones científicas de interés y calidad para el territorio de El Caroig.

4. Contactar y coordinarse con otras entidades e instituciones así como adoptar las medidas necesarias para colaborar con ellas y promover un desarrollo territorial integral.

5. Sensibilizar a los poderes públicos, a las entidades ciudadanas y a la población en general sobre las necesidades locales, comarcales y territoriales.

6. Potenciar la imagen local y comarcal de este amplio territorio.

ietec

instituto de estudios
territoriales el caroig

Jose Mena Artista plàstic

«Ets tu i la teua càmera. Les limitacions que hi haja en les teues fotografies són les mateixes que les que pugues tenir com a persona, perquè el que veiem és el que som.»
(Ernest Haas).

La naturalesa m'ha fascinat des de sempre, es diria que des que tinc coneixement i consciència. Totes aquestes fotografies són part d'un projecte personal, d'un repte en què com deia el fotògraf de naturalesa mexicana Juan Nava Stener «interpretar a la natura sense tocar-la, sense transformar-la i sense falsejar la seva essència, aprendre d'ella tots els dies com a exemple de vida. Apreciar el seu propi esperit perquè tots junts puguem cuidar-lo. Deixar que cada element es conjugui, que cada ésser viu tingui un lloc i un respecte, perquè respectar la seva existència és com es respecta a un mateix.»

Títols i tècniques:

Coberta: *Rabosa*. Fotografia.
Pàg. 5: *Sit negre*. Fotografia.
Pàg. 6: *Gripau corredor*. Fotografia.
Pàg. 9: *Serp verda*. Fotografia.
Pàg. 13: *Rat penat orellut gran*. Fotografia.
Pàg. 20: *Gamarús*. Fotografia.
Pàg. 22: *Autoretrat*. Fotografia.
Pàg. 23: *Autoretrat*. Fotografia.

www.menanat.com
[instagram.com/josemena.1](https://www.instagram.com/josemena.1)

¿Dónde puedes encontrar nuestras publicaciones?

PAPELERÍA VDA. JAIME BARBERÁN

C/ Dr. Albiñana, 16
46810 ENGUERA

PAPER PLEGAT

INDUSTRIA GRÁFICA-IMPRESA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlè • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com [f](#) [t](#) [g](#)

La Rocha

hotel de montaña

c/ La Paz, 25 · Quesa

www.arquivoltaps.com
trinimartinez@arquivoltaps.com

Centro de interpretación del Patrimonio
C/ San Roque 11 · BICORP

BIBLIOTECA MUNICIPAL

Santa Cecilia, 17 • BOLBAITE

LLIBRERIA · PAPERERIA · ESPORTS

Avda. Blasco Ibáñez, 25 · Teléfono 96 224 01 25
46650 CANALS (Valencia)

Eléctricas La Enguerina.

EMPRESA DISTRIBUIDORA DE ENERGÍA ELÉCTRICA

Pasaje las Palmeras s/n.
46810 **ENGUERA** (Valencia)
Tel. 96 222 45 12

EMPRESA MUNICIPAL

AYUNTAMIENTO
DE ENGUERA

CAROIG XÚQUER

Associació de Desenvolupament Sostenible dels Municipis
del Massís del Caroig, Serra Grossa i Riberes del Xúquer

Plaça Manuel Tolsá s/n · 46810 Enguera

institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

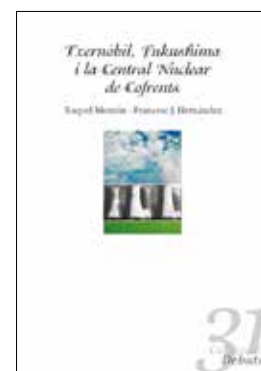
Un país
de llibres,
un món
de cultura

La guerrilla antifranquista en la comarca Requena-Utiel (desde sus orígenes hasta 1947)
Teófilo Gallega

El empobrecimiento valenciano
Francisco José Goerlich

Txernòbil, Fukushima i la Central Nuclear de Cofrents
Raquel Montón, Francesc J. Hernández

Els amos del món. Hayek, Friedman i el naixement de la política neoliberal
Daniel Stedman Jones

Poemes inèdits
Joan Fuster
Edició i introducció: Salvador Ortells

La (re)evolució social a través del cine. Los argumentos cinematográficos en la crisis de la modernidad
Esther Marín